ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

ՄԱՄՈՒԼ

Ի. ՏԱՐԻ 1877 ԱՊՐԻԼ

ԳԵՐՄԱՆԱՑԻՒ ՄԸ ԿԱՐԾԻՔՆ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՎՐԱՅ*

Բ՛արեւիամ՛, սոյն մօտ 480 երեսէ բաղկացեալ դրքին միայն այն յօդուածներէն քաղուածներ ընելու դիտաւորութիւն ունիմ՛, որք մեզ քիչ շատ հետաքրքրական կրնան լինիլ, ուստի այս տեղ թողլով Պօլսոյ աշխարհագրական մանրամասն նկարագրութիւններէ ընել, կ՛անցնիմ՛ մեր հեղինակ Ճանապարհորդին հետ ի գիր առնել ինչ որ ամենէն առաջ աչքի կ՛ընկնի։

Ցնցոտիներու մէջ փաթթուած, մէկ ոտքը տրեխ (չարըղ), միւսը մի կէս կօշիկ, վիրաւոր, կոյր, կամկաչ, կամանդամալոյծ,

*Տե՛ս երես 94։

թայց և յաճախ խիստ քաջառողջմարդիկ կըտնկուին դիմացդ, այր կին, մանուկ ամեն հասակում և ամեն աղգէ, սոքա Պօլսոյ առաջին բնակիչներն են որք քեզ կ՚ողջունեն, և արևելքի մարդկութեան մէջ մի մեծ դաս կըկազմեն, սոքա մուրացիաններն են: Ազատ Արևելքում մուրացկանութիւնը մի ազատ արհեստ է, Ալլահին ճչնչէրը կարող է ամեն հաւատացեալ իր համար միշտ բաց պահել, մի կամ աւելի մուրացկաններու օրհնութեամբ: Մանաւանդ Պօլսում, որոյ բնակչաց կէսը տերութեան պանձէն կ՚կերակրի կամ կ՚ապրի, միւս կէսին երկու հինգերորդը մուրացկանութեամբ, միւս երկու հինգերորդը կոշտ, անաղնիւ և անանուն կոչմանց ծառայելով և միայն մնացած մէկ հինգերորդն իւր աշխատանքով: Քաղաքի զանազան թաղերում ամեն երկու վայրկեան մի մուրացկանի կըհանդիպիս, այսինքն մի քրիստոնէի որ կը խնդրէ, որովհետև տիրապետողը չմուրար, չխնդրեր, այլ կը պահանջէ, իբրև ծառայ որոյ վրայ նա միշտ իրաւունք ունենալ կը կարծէ: Պօլսոյ մուրացկաններէն յետոյ բնակչաց մի մեծագոյն մասն կը կազմեն շները, այս հաւատարիմ կենդանիքը, արևելքի իսկական և հարազատ որդիք: Պատկառելի ծերուկներ՝ որք մի ոսկրաշատ թաղի բնակիչները լինելնուն վրայ հպարտ, թաղի զանազան հարուածներն (անվերջ հրդեհները) անցնելէն յետոյ, կըճգնին իրենց ցեղը միշտ կենդանի պահել: Քնքուշ մայրեր ամենայն զոհաղթութեամբ մի մեծ խումբ զաւակներու վրայ կը հսկեն հոս: Միայն հաւատարութեան և հանդարտութեան օրէնքներն անծանօթ են սոսկ: Մերթ ընդ մերթ մէկուն կամ միւսին սուր խոկումը մի հայրական յուսկի մանկավարժական ապերջութիւնը կ՚իմայնէ անչափահասներուն: Վէրքերով ծածկուած սպաներ, ընդ որս եռոտանի կամ միականջանի ակարներ, ասիկարներ, խառնիխուռն թափուած են իրենց հայրենական երկրում: Թէպէտև մի շան քսութիւը միայն՝ այլադնին անմարդութիւն պատճառելով վինքը լուացուելու կ՚ըստիպէ, բայց և այնպէս նա միշտ կը պաշտպանէ զանոնք: Ամեն առն իւր շունն ունի կերակրելու, որով սոյն փողոցն ինչ և է մի շան հայրենիք և մայրենիք իսկ կը դառնայ: Ով որ աւելի ընդարձակ, գարշելի և այլանդակ նեղկայացուածներ տեսնել կ՚ուզէ, թող երթայ Պօլսոյ Լալելի ճամբէն բուսած թաղը, որ ցարդ մի երկնային հրաշքով կրտակէ վերջ ձեռացած է: Այս երկու պատ բնակիչներէն յետոյ կը տեսնենք ջրծախներ,

ջաղացքներ, մահակլեպներ, ջրկիրներ (սպաս), շէրպէրներ և վերջապէս բեռնակիրներ։ Համալի, այս հաւատարիմ և կարևոր ազգն անձին ֆիզիքական ուժին վրայ չերկարաբանելու համար, բաւական է ըսել որ երկու համալ մի լաւ գրաստի ուժն ու տոկունութիւնն ունին և չիշել այն առածն որ կ'ըսէ. «Թաթուրքի մը պէս ուժեղ»։ Սոքա բոլորը բնիկ մարդիկներ չեն, վասն զի և լեռնոտ Հայաստանի հուժկու որդիքն ալ, համալութեան կարևոր արհեստին մէջ մի մեծ տեղ կը բռնեն։ Համալներն իրենց համալ պաշին ունին, և առանց տառերն իսկ ճանչնալու ընկերվարական օրէնքներով զիրար կը կառավարեն. ինչ որ ամեն ոք շահի հասարակաց գանձը կը մտնէ և շաբթու վերջը հաւասարապէս կը բաժնուի։ Համալը բոլորովին տգէտ է, իր բոլոր կրօնական վեհապանծ զգացումներն անձուկ սահմանի մէջ կ'ամփոփին, թէև ամենայն զոհաղութեամբ իր ազիտութեան վրայ կ'պարծի։ Աշխարհի վրայ ունեցած ծանօթութիւնը խիստ սահմանափակ են և կը տարածուին մինչև հոն ուր իր շահերը կան, և իր միակ «ես»ին պոյութիւնը կ'ապահովեն։

Հայկականցեղի համալներուն համար վերջին տարիներս իրենց պօլսեցի հայրենակից ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐԷՆ մի տեսակ կիրակնօրեայ դպրոց հիմնուեցաւ, ուր լսածիս նայելով համալները մեծ ջանասիրութեամբ կը յաճախեն և լաւ արդիւնքներ ունեցած են, վի բայ ի մայրենի լեզուի դրել կարդալոց, սոքա ուսանում են նաև բաւական հաշուել, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, և այլն։ Արդէն հայ համալը, որ իր հայրենակիցներու բնական սրամտութենից կարծես զուրկ կ'երևի, քիչ շատ դաղիարէն և յունարէն կը խօսի, մինչդեռ իր տէրն իր բնական գոհաղութեամբ կ'արհամարհէ։ Համալն ընդհանրապէս բթամիտ է, որը թերևս իր զբաղմանց հեռաւորն է. նա պատուաւոր է և բնաշխարհիկ չէ։ օղնի շիշին հետ վերջերս ծանօթութիւն և բարեկամութիւն իսկ կապած է։ Նա մենիկ է և ամուրի, տուն չունի, հայրենիք չունի, ընտանիք չունի։ Ոմանք կը յաղողին մի քանի կաոր ստակ մէկդի դնել և իրենց երկրումը մի տեսակ հայրենիք կազմել, բայց այս դեղեցիկ բացառութեանց կարգումն է։ Սովորաբար մի խան կը բնակի, ուր թերևս քնելու մի խշտեակ ունենայ, նա խիստ շատ պիտոյքներ չունի, օրը կը գատի օրը կ'ուտէ։ Եթէ հիւանդանայ, որ և է մի անկիւն կարող է դտնել,

ին իր մահը կամ առողջութիւնը կ'ըսպասէ: Իր անունդը խիստ պարզ է: Սև հայ, ոչխարի պանիր, ձիթապտուղ և հումսոխ, ամառը պտուղներ. ասոնք են իր Ձոխ սեղանի խորտիկները: Հեռաւորութեան ուժ ունեցող բարեպաշտ հայ համալը տարուան կէսէն աւելի պանրից ալէրկուած է, որովհետև պանիրը պաս է և հայերը. շատ ոջիլ քրիստոնեաներ են: Համալն ունի և միշտ մի տեղանակից՝ որ երկրային Ճակատագիրն իրեն հետ կապած է: Այդ մի շուն է: Ողորմելի մարդը, անհրաժեշտ չարիք մ'է անշուշտ երկրիս վրայ գէթ մի արարած ունենալ, որը մեզ կը սիրէ և զոր մենք կը սիրենք: Հանդիսաւոր օրերում հայ համալը կը ձգնի օղիին և պարին մէջ իւր վիշտերը մոռնալ. յայտնի բան է թէ մարդիկն առանձին կը պարեն այնպիսի մի պար, որը հարաւային Սլաւներու քօլօյին (շրջանակ) մի հետևութիւնն է: Ասուածներու արժանի մի տեսարան է տեսնել՝ երբ քառակուսի կերպարանքները, մի կաշուէ պարկի բոմբիւնին և զանջական բրնդի սուլոլումին մօտ, որ իրենք պօօ-լ պօ-քնա կը կոչեն, այնպիսի շնորհալի ոստումներ կ'ընեն, որ արջերն իսկ չեն կարող:

Աւելորդ է այժմ մանրամասնել պեկիչներու, քայըգիներու, քօլօ-պաճիներու և այլոց վրայ, որոց կեանքը նման է համալներու կեանքին և որոց մէջ ևս Հայաստանի հսկայ ուժերով տղաքները, հրպեհի ատեն, իրենց հայրենակից աղքաներուն հետ, մեծ դեր կը խաղան: Իսկ ի՛նչ որ կը վերաբերի Թրքուհեաց, այդ մասին ընթերցողը կը հրաւիրենք, երանայիշատակ Դուբեանի նայն վերնագրով տաղը կարդալ. ահա երիտասարդ հայ բանաստեղծը յաջողած է վեց տուն ոսանաւորի մէջ այնչափ ըսել, որչափ մեր Մուրատ էֆէնտին իր ընդարձակ յօդուածում: Ա՛յժմ անցնինք մի խօսք ըսել «Բերա և Բերացիք» յօդուածին վրայ: Այս յօդուածը, մեծարգոյ Բարեկամ, մեզ հայերիս շատ սփոփիւ չբերեր, զի այս տեղ Բերան կը ներկայանայ իբրև Պօլսոյ փարիզը, և մի ջերմ եռանդ հաւատացեալի կարծիքովը պէտք էր ըսել, բերան մանամանաւանդ հայոց Սոդոմ-Գոմորն է: Ըստ իս եթէ հայը մի նախանձելի յատկութիւն ունի, այդ է իւր ընտանեկան պատուոյն նախանձախնդիր լինելը, երբ բնութիւն չկայ, կամ լաւ ևս պարկեշտութիւնը: Յօդուածի ոգին կարելի է հետևցընել որ Բերայի քարչը հասարակութիւնն ըստուած շրջանին մէջ, հայ և բարեքաղաքաբար մեծ մասամբ Յոյն գեղեցիկ սեռը, եւրոպական (գնա-

պանական) անձանձ դիւցուհիքն ուշադրաժահարտուհքն են, և անշուշտ ամեն զգայուն հայու զայրոյթը կը շարժեն, երբ որ մեր Մուրատ էֆէնտին, այդ նկարագրութիւնները Պէրանժէի հետեւեալ երգովը կը պարզաբանէ։

On dit, j'en suis convaincu,
Que vous me faites . . .
Quel honneur, quel bonheur,
Monsieur le Sénateur,
Je suis votre très humble serviteur etc".

Բերայի բնակիչք, կ'ըսէ Մ. էֆէնտի, Խրիմի պատերազմն ի վեր ստուարացած են։ Բազդախնդիրներ, որք խոկոյն երջանիկ, այսինքն հարուստ լինելու յուսով հոն կը վազեն։ Սոքա մեծ մասամբ եւրոպականացած Յոյներ և Հայեր են, որք իտալիան Օբերան, գաղղիական Վօտվիլը, Ալբաղարը և այլ հասարակաց զբօսավայրերը կը յաճախեն։

Բերայեին ոչ հայրենիք ունի, ոչ ազգութիւն, թէև իւր անունն ալ և է մի դեսպանատան անուանց ցանկի մէջ մտած լինի, որը նա իրրև իրեն բարեխօս սուրբը կը նկատէ և հետևաբար կէս Լատին, կէս Յոյն է և կէս ալ ամեն ազգութեան կրպականի։ Նա շատ լեզուներ կը թոթովէ, յաճախ զանազան լեզուներ մէկ տեղ, առանց մէկը հասկընալու։ Գրականութիւն և դեղարուեստ օտար են բերացուն, որոց բարձր և բարոյական նպատակն ու. նշանակութիւնը չզգար նա։ Բոլոր կարդացածն է Մօնթէփլէն և Փօլ Փեվալ։ Քլասիքական հեղինակներու անունը զրքերու եաևը պուպէ կարդացած լինի և սակայն կ'ուզէ շատ կրթեալ երևիլ, Ֆարտարախօս է և հանճարեղ շահագիտական խնդրոց մէջ, ինչպէս մի Ճենովացի փերեզակ և ընդ նմին տգէտ, ինչպէս մի սպանիացի վճռական։ Այժմ գառնանք Օսմանեան թատրոնին ի ներկի փաշա, և համառօտիւ տեսնենք թէ ի՛նչ կարծիք կը յայտնէ Մ. էֆէնտին արևելքի թատրոնին վրայ։

Արևելքում թատրոնը, ինչպէս և այլ դեղարուեստներ, մեռած չեն գործեր։ Արևելքցոց «Գրեալ է ի գիրս» և «եթէ Աստուած կամի» ընարանն ամեն կենցաղական խնդրոց մէջ կը տեսնուի, հոն

ամեն բան պըռվէլ է։ Արիֆի պէյ դրաքննիչէ, պէտք է իմանայ թէ ինչ կտորներ կը ներկայացուին։ Կիւլիւլ (կ'երևի Վարդովեան) առաջին թատրոնի տնօրէն և ստեղծողը Բ. Դուռն Ճանչցայ, մի թուխ և վառվռուն հայ է։ Սա տեսնելով օր ես կը հետաքրքրուիմ, սկսաւ ինձ իւր սիրտը բանալ, դանդատիլ բոլոր այն ահագին դժուարութեանց համար, որ իր դէմ կ'ելնեն, կտորները կ'արգիլեն, և կրթիչ ընտիր թատերական կտորներ հասարակութենէն ընդունելութիւն չեն գտներ, և բացի ի այն որ տեղական կեանքիս ինքնուրոյն կտորներ չկան, թարգմանութեանց մէջալ բնաւ ընտրութիւն չեն ըներ։

Բարեկամ, անշուշտ դուք և ձեր մեծ. ընթերցողք կը ներէք ինձ հոս մի քիչ ընդարձակ խօսելու, որով, եթէ չեմ սխալիր, պիտի տեսնէք որ մեր դերմանացին մանաւանդ մեզ հայոցս դէմ անիրաւութիւն մ'ըրած կը լինի, մեր թատրոնն այնպէս ներկայացընելով իւր աղին։

Մի օր ի մեծ զարմացումն իմ, մի պատի վրայ ահագին մի ազգարարութիւն տեսայ որոյ խառնիճաղանճ արտաքին տառերը հեգելով «Շիլլէր» և «Աւազակներ» բառերը կարդացի։ Զուգէի իմ աչքերուս հաւատալ, բայց և այնպէս պատրանք չէր։ Շիլլէրը Պոսիորում իր վոթորկալից երիտասարդութեան առաջին թատերգութիւնը Թուրքերէնի փոխադրուած և անուանց ցանկին մէջ Շվայցէր Հիւանի էֆէնտի

Ռոյման Ահմէտ էֆէնտի, և այլն, և այլն, և այլն տեսնել և այս բանին ամենէն մեծ զոհողութիւնը չընել . . . Թատրոնի շէնքն առաջ կրկէսի (cirque) կը գործածուէր։ Կիւլիւլը զայն առաջին անդամ ազգային թատրոնի փոխադրած է։ Հին խախուտ շէնք մ'է և մի մարդու՝ «երբոր ձեղունին շառաչիւնը լսէք, իսկայն դուրս փախիք որ հովինդ աղատէք» ազգուրարութիւնը տեսայ որ առէլորդ մի նախազգուշութիւն չէր։ Երբ որ բոլոր մարմնովս կռած, կորացած, օթեակը սողացի դիմացս մի թուխ վարադոյր տեսայ, որը տեղացի մի արուեստագիտի առանձին փորձը կ'երևէր և որ աւերակներու վրայ մի կնոջ պատկերի նման բան կը ներկայացընէր, որոյ նշանակութիւնը չկրցայ հասկընալ։ Աչքերս հասարակութեան դարձուցի։ Ստորասրահը մի եւրոպի արտի կը նմանէր, ֆէս ֆէսի մօտ, որոց միօրինակ կարմրութիւնն երբեմն կ'ընդմիջէր մի իւղեմայի ձերմակ ապարօշով և կամ

մի Էմիլի կապուտ փաթթոցով։ Իմ դիմացս մի օթեակի մէջ զեկե-
ցիկ սեռը տեղ բռնած էր։ Մի միայն երկու հայկուհիք, որք ևս
իրենց պլանիկները կը ծախէին, իբրեւ աղբ, և տաճիական
Ռուսնա ծխախոտին մուխն ոլոր մոլոր դուրս կը փչէին իրենց
փոքրիկ բերաններէն։ Թատերասրահն երկու սեռակ քաշշահո-
տութիւնով լեցուած էր, ծխախոտ և կապի մուխ։ Սիւլիւը դեռ
չորս դին կը վազվզեր մանողներու տոմսակը հաւաքելու և կ'ե-
րևի որ ժամանակ չպիտի ունենայ իրեւ քաղ Մօր հագուելու,
որովհետև սոյն դէմսաւոր դերն ինք կը խաղայ, և արդէն վերնա-
տունը սկսաւ անհանգստութիւն տիրել։ Երաժշտութիւն (Orches-
tre) սկսաւ մի պատերազմական եղանակ ածել։ — ուշադրութիւն.
վարագոյրը կը բացուի. — բայց ոչ։ Երաժշտութիւնը նորէն կ'ըս-
կսի և արևելեան շրթհներ կ'ածէ։ Հայկուհիք ծխախոտը նետե-
ցին և նարինջներ կեղեքելու վրայ են։ Աստրասրահը սուրճ և
նարկիլէ կ'տան. հնոյն տեղ նոր երաժշտութիւն. մի սուր և ա-
կանջ ծակող սուլոմն զանգակի տեղ. և վերջապէս վարագոյրը մի
քանի դժուարութիւններէ յետոյ կը բացուի։

Մօրի դէմակին զարդարանքն ու կարասիքն իմ սպասածէս աւե-
լի լաւ էին։ Ամալի, մի աւելի քովէքի քան դէպ ի վեր ա-
ձած, խնամ թխպոտն և աչքերը սնդուրած մի հայկուհի էր, ո-
րոյ նուաղկոտ նայուածքն իւր դէմքին մելամաղձոտ երեսոյթ մը
կ'տար և որոյ մերկապարանոց կրծկալը մեր ամենափառաբեր դե-
րասանուհեաց նախանձը պիտի շարժէր անշուշտ։ Ա՛յս հայկու-
հին բեմին վրայ թոթովմիլ սկսաւ։ Իմ օթեակումս գտնուող մէ
պատահաւելի տաճիկ բոլորովին à la franca մրմնաց ինձ և
սկսաւ ժպտիլ։ Ամալի իւր եռանէն անդուսէ երկայն մի պոչկը քա-
շէ, որը Մօրիկէն հալածուելիս միշտ կոխկռտուելու վտանգին
ենթակայ է։ Կ'երևի որ թարգմանչին ականջին Մօրիկ աւելի
քաղցր հնչելէ քան Գրանդ, որով այս անուանական փոխոխու-
թիւնը տեղի ունեցել է . . . ։

Բայց լսենք, տեսնենք Մօրիկ ի՛նչ կ'ուզէ Ամալիէն։ Վերջինը
տաճկերէն լեզուն հայերէն կը խօսի, առաջինը յունարէն, թէ
արկեօք երկուքն իրար կը հասկընային, չգիտեմ. բայց այս ստոյգ
է որ ծամածեան հասարակութիւնն ինձմէ աւելի չէր օգտեր, ո-
քանչելիօրեն բզզուեմ զատ ուրիշ բան չէր լսուեր։ Բայց խնդիրը գո-
քան վերայ չէ։ Ամալիի շարժուձեւերէն կ'երևէր որ Մօրիկին սէրը

կլլմերժէր՝, իսկ սորա շարժումներէն կ՚երևէր որ շատ կը կատղէր այդ մերժման վրայ, և ատով Հասարակութիւնը դոհ մնայ։ Ծառաբասհէն մի քանի ծափեր լսուեցան, երկու Հայկուհիք իրենց նարինջները լմընցուցին և նոր ծիւխտոտ վառելին։ Ամալի դուրս ընկաւ, Մօրից կը մենախօսէ և յաճախ յուշարարին հետ կ՚երկախօսէ. շատ որ նեղը մնայ աչքերը կ՚ոլորէ, բունքը կը ցուցընէ և սկռտները կը կրճէ։

Երկրորդ արարուածում Քարլը Պօհեմից անտառներում կը դտնենք։ Աւազակներու տեղապետը յարմարագոյն կ՚երևի, որոց երկուքն իրենց ֆոթոգրաֆներով ամենէն աւելի աչքի կը զարնեն։ Պօհեմից անտառներում ֆոթոգրաֆ . . . ։ Անշուշտ, Ազդարարութեան մէջ երկու Միւսիւլման նշանակուած էին, որք միշտ ապպային զլխարկը պարտին կրել և երբէք չեն համարձակիր իրենց մօրուսն ածիլել տալու։ Ուշատեն Պիւլիւլինձ դանդատ ըրաւ թէ անկարելի է դոցա մէջ որ և է մի փոփոխութիւն մտցընել։ Քահանային տեսարանը Հասարակութիւնը կը զրդռէ, որոյ վերջը հրացանի հարուածները մեծ ընդունելութիւն կը գտնեն։ Մի քանի պէօֆլեհներ կը հասնին ականջիս, երկու Հայկուհիք օթեակին խորը կը քաշուին։ Վերջապէս ծեր Մօրը տեսարան կ՚դայ, Հասարակութիւնը յուզուած է, երկու Հայկուհիք ալ ֆրանկայի դիմակը դրին, թաշկինակները հանեցին և երբ որ ի վերջոյ Քարլ ուրն Ամալիոյ կրծքին վրայ կը շողայընէ, Հայկուհիներու օթեակէն սրձակուած մի բարձր ճիչ Հասարակութեան զժգոհութիւնը կը հաստատէ։ Եւ ահա մի անօրինակ սրբապրութիւն Շիլլերի։ Աւազակները Քօղինսքիի բերած կայսերական ընդհանուր ներողութեան շնորհիւ՝ իրենց ազատութիւնը կ՚ըստանան ակտիկ փաշայի բեմին վրայ։ Քարլ Ամալիին վրայ կը պսակուի, Հայրը դիրենք կ՚օրհնէ, աւազակները հարսնիքին կը մասնակցին, և պկնակաւան հուրով մի անամոլ երկնի մէջ Մօրի մօտ մի երկտասանակ սերունդը կը սեռնուի։ Վարագոյրը կը դոցուի։ Հայկուհիք իրենց նարինջներուն կ՚երկընանան։ Միւսիւլմանները պէօֆլեհներ կը կրկնեն և ես թատրոնէն կը մեկնիմ։ Յաջորդ օրը Պիւլիւլ շտապեց ինձ դալու որ իմ գովասանքներս լսէ և հաղորդեց ինձ որ երկու հոդի զրաղած են «Սէր և դաւաճանութիւնը» թարգմանելու, որոյ մէջ ինքն Ֆէրտինանտի դերը սիրտք է խաղայ։

«Ո՞վ կը խաղայ Վուրմը։»

Հայ թատրոնագետը շփոթած ծոծրակը քերեց և վերջապէս վարանելով ըսաւ. «Հիւանէ էֆէնտին։ Այդ դիւրին համար նա միակն է։»

«Ի՞նչպէս, թուրպանով։»

«Ի՞նչ կրնամ ընել» հեծկլտաց։

Ինչ փորձանքներու կը հանդիպի ով թատերգակ։

Ես համառօտեցի Մուրատի յօդուածը, ըմբերցող, թէ որչափ ուղիղ կամ սխալ է նորա դրածը չեմ կարող դատել, բայց վստահ եմ որ հայկական ներկայացումներու համար այդչափ ցաւրնաւանք չպիտի կրնայ լուսաւ։ Այս առթիւ կրկնեմ ընթերցողաց յիշեցընել որ Շիլլերի գործոց մեծ մասն հայերէնի թարգմանուած է ի Տփխիս, որոնցից դժբաղդաբար միայն Տօն Գարլոսը «Փորձ» պատուական լրագրի երկու համարներում կրցայ կարդալ։

Այժմ նորէն թողունք այս տաղտկալի հատորի զանազան յօդուածներն իրենց երեսից ուղիղ և յանախ սխալ տեղեկութիւններովը և դանք վերջին յօդուածին, որ «Տրապիզոն» վերնագիրը կը կրէ և որոյ մէջ հայոց վրայ հետաքրքրը մասնաւորապէս թարգմանութեան արժանի կը դտնեմ։

«Քրիստոնեայ ժողովրդոց մէջ հայերը, եթէ ոչ զօրաւորագոյն դէմ ամենէն կարևոր տարրը կը կազմեն։ Սոքա այս տեղ իրենց տղոյին տիպը, որ մասնաւորապէս ծաւռ և մսոտ քթերովք ու խիտ յօնքերովը յայտնի է, բոլորովին զուտ պահած են, իրենց հազուստն ու բարքն ալ կը մատնեն հայ լինելնին։ Սև թուրպանը, մեծագոյն գաֆթանը և տակնից երբեմն նեղուած տուներուն տեղ, իրենց դորշագոյն բնակարանները կը վկայեն այս տեղի հայոց պահպանողական (conservatif) յատկութեան մասին։

Այս ճարպիկ և շահագէտ ազգը, որ տիրող ցեղի բարուց և սովորութեանց բոլորովին յարմարած է, կարծես կոչուած է Օսմանեան աէրութեան յառաջադիմութեան մէջ մի կարևոր դեր խաղալու։ Իշխող ազգին վստահութիւնն արդէն անոր համար գրաւած է, որովհետև նոյն իսկ իր ամենայանդուգն կուսակցական ոգւոյն (chauvinismus) մէջ չէ կարելի իրմէն այնչափ վստահութիւն կամ ազատասիրութիւն սպասել որ անկախ աէրութիւն մը հիմնելու խորհուրդը յղանայ, այս այնպէս է՝ որպէս թէ Խոյայէլուզէր Սիօնի պատերը նորէն կանգնել։ Ամբողջ Օսման-

եան կայսրութեան մէջ հայերն չէ թէ միայն զռնապանի և ծառայի պաշտօնը կը վարեն, այլև ամեն տեսակ արուեստից մէջ, փոքր ու մեծ վաճառականութեան մէջ, նոյն իսկ աէրութեան ամենաբարձր պաշտօնատանց մէջ մեծ տեղ կը բռնեն։ Տրապիզոն հրէայ չկայ։ Սոքա ոչ մի տաճկական քաղաքում ուր քրիստոնեաներ, մանաւորապէս հայեր կան, որ և է մի գեր չեն կրնար խաղալ։ Այս տեղմահմետականաց յարաբերութիւնն առ քրիստոնեայս շատ խաղաղասիրական է։ Արևմտեան տարրը Տրապիզոնում հազուագիւտ է։ Դեսպանական պաշտօնեաներ, մի քանի բժիշկներ, որոց վկայագիր հարցընող չկայ, մի երկու վաճառականներ, անպղտացի Աստուածաշնչեան ընկերութեան առաքեալներ՝ որք անցուդարձ ընդղին ձեռքը մի Holy bible կ'տան և Ովկիանոսի միւս կողմէն մի Մէթոտիսթ ընտանիք. որոնք իրենց նպատակին հասնելու համար հայ ազգին մէջ լաւ ձարակ կը գտնեն։ Ասոնք են ահա արևմտեան ազդայ տեղապահները։

Մեր գրքին երկրորդ հատորին չորրորդ և հինգերորդ յօդուածներուն կ'անցնիմ այժմանմիջապէս, որոց առաջինը «աէր և ծառայ» վերնագիրը կը կրէ և ուր մի երկրորդ կարգի փաշա կը տեսնենք որոյ ծառայից թիւը մինչև 40—50ի կը հասցընէ Մ. էֆէնտի, որը ինձ շատ հայհոյական կը թուի՝ երբոր, քեահեա, մէօհիւրտար, խազնատար, սիլահտար, գավաս պաշի, վէքիլխարճ, գահվէճի, չուխադճի, այվազ, գայրգճի, սէյիս, և այլն, և այլն ծառաներու տիտղոսը կը յիշեմ։ Բոլոր այս պաշտօններուն մէջ միայն երկուսը քրիստոնեայք կը կատարեն, այսինքն վէքիլխարճը որ սովորաբար մի յոյն է և այվազը որ միշտ մի հայ է և վանեցի։

Այս վերջինն ինձ կասկածելի կը թուի։ Մի Յոյն մի փաշայի մօտ վէքիլխարճ . . . ։ Միթէ Յոյներն այդչափ հատատարմութիւն ունին։ Այվազը, ինչպէս ըսինք, միշտ մի հայ է, վանեցի և ընդհանրապէս կարապետ, Գրիգոր, Արութ կամ Սկը անունը կը կրէ, իր սեւ թուրպանովը կը ձանչուի որ խաչասպաշտ է։ Կարմիր և դեղին բանուած բամբակէն գոգնոցը առաջը, փայտէ սեղանը գլխուն վրայ։ Սոքա են իր պաշտօնին արտաքին նշանները։ Հինգերորդ յօդուածին մէջ «Օսմանեան պաշտօնատարք» վերնագրով հետևեալն արժանի է թարգմանութեան։ «Քրիստոնեայ պաշտօնէից մէջ ամենէն շատը հայեր կը գտնուին, կ'ըսէ

հեղինակը։ Ի բնէ շատ ճարպիկ գոլով, Բարձրագոյն Դրան թա-
րամէֆէնտիներուն լեզուն կը սորվին, մի և նոյն սովորոյթներն
ու վարմունքն ունին, մէկ խօսքով, արտաքուստ ճիշտ ու ճիշտ
նման են անոնց։ Որովհետև հասոյթներու քիչութենէն և ամ-
ռականներու անկանոն վճարուելէն հայ սեղանաւորը, որոյ ճար-
պիկութեան և շահագիտութեան հետ ոչ մի հրեայ չկրնար մրցիլ,
նոյն իսկ ամենաբարձր պաշտօնակալներու մօտ իբրև դրամատէր
մի մեծ դեր կը խաղայ, ուստի շատ պիւրահասկանալի է որ իր
տղայքն և ազգականները տէրութեան պաշտօններու մէջ դիւրա-
մուտ կը գտնեն և կը յառաջանան մինչև հիւպատոս, դեսպան,
կուսակալ, և այլն, և այլն բարձր պաշտօններու . . . . . ։

Իւլէմա, տէրվիշ, սօֆիթա, սատրազամ, գատը, միֆթիի յօ-
դուածներն արդարև արժանի են ամբողջապէս թարգմանուելու։
Ես այս յօդուածները կարդալէս շատ նախանձեցայ մի դերմանա-
ցու՝ որ մեր երկիրը, հայրենիքը, մեր կացութիւնը, մեր պատմու-
թիւնը մեզմէ խիստ լաւ գիտէ, լաւ և առողջ կը գատէ, մանրա-
մասն կը նկարագրէ տէրվիշներու զանազան ուխտերը, և զանոնք
քրիստոնեայ ուխտերէն աւելի ազնիւ և լաւ կը գտնէ։ Գուցէ
այս յօդուածներուն մէջալ լինին սխալ տեղեկութիւններ, բայց ես
զանոնք քննելու կարողութիւնը չեմ զգար իմ մէջ և ուստի կ'անց-
նիմ ամենավերջին յօդուածին, որ «Օսմանեան Պառնաս» վերնա-
գիրն ունի։

«Արևելք և բանաստեղծութիւն»։ Այս այնպէս ճշմարիտ է ինչ-
պէս որ ճշմարիտ է թէ արևը կը ծագի։ Արևելքը մեզ բանա-
ստեղծական կ'երևի մինչև անգամ գձձութեանց մէջ մինչ իսկ ցնցո-
տիներու մէջ։ Արևելքն լինքն իսկ արդէն մի բանաստեղծութիւն
է»։ Այսպէս կ'ըսկսի Մ. էֆէնտի իր վերջին յօդուածը, ընթեր-
ցող, որից մի քանի քաղուածներ ընել աւելորդ չեմ համարիր։
Մուրատ էֆէնտի օսմանեան բանաստեղծութեան և դրականու-
թեան վրայ մի ընդհանուր տեսութիւն ընելէն և դոցա տեսակին
վրայ իր ազգին բաւական տեղեկութիւններ տալէն յետոյ, գրե-
թէ այդ յօդուածումտ ամբողջ գրականութեան ամբողջ պատմութիւ-
նը կը գրէ։ «Եթէ արևմտեան թուրքաց և սէլճուքներու զանա-
զան յիշատակարաններն և առասպելական աւանդութիւնները մէկ-
դի թողունք» կը շարունակէ հեղինակը» մենք 14դ դարու
սկզբում կը գտնենք Աշըգ–փաշա որ մի մեծ միսթիքական բանա-

պոեղծուԹիւնով քերԹողներու դլուխը կ'անցնի։ Աշրդ փաշա Մեվլէվիներու ուխտէն մի իմաստուն աէրվիշէր, որ մեզմի քան֊ չի բանաստեղծներու և մանաւանդ հռչակաւոր ՃէլալէԹտինի Րումիի հետ կը ծանօԹացընէ, և որ ՍուլԹան Օրխանի, սոյն օսմանեան Նուման՝ օրովը, կ'ապրեր։

Մահմէտ առաջինի օրով, որը ՍուլԹան֊բանաստեղծներու դլուխը կ'անցնի, կ'երԹի Շէյխի, որ աչքի բժիշկ էր և Սուլ֊ Թանի հրամանովը «Խոսրով և Շիրին» սիրահարական գեղեցիկ վէպը դրեց։ Օսմանեան բանաստեղծուԹեան ոսկեդարուշն ամե֊ նէն դլուխը կրտեսնենք Ահմէտ փաշան, զոր ՍուլԹանը մի ան֊ ներելի սիրոյ պատճառաւ (իբրև հակաւակորդ) մահու դատապար֊ տեց, բայց երբ դատապարտեալն իրեն մի ոտանաւոր ղրկեց, ա֊ զատեցաւ մահուանէ։ Այս ոտանաւորին մի տունը ՍուլԹանին այնչափ մեծ հաճոյք պատճառած է՝ որ բանաստեղծին բերանն ոսկւով լեցընել և փակել տուեր է, կ'ըսեն։ Համի կը դրէ «Եու֊ սուֆ և Սուլէյքա» ասոր կրյաջորդեն, Սիւլէյման Վաքդի, Սո֊ ղոմոն և Սարայի ԹաջուՀին, Լէյլա և Ուէճնուն, և Վամըգ Ասրա» և ուրիշ շատ սիրահարական վէպեր։ Ասոնց մօտ կը գտնենք նաև երկու բանաստեղծուՀիներ, Ջէյնալ և Միհրի, երկուսն ալ չամուսնացած, երկուսն ալ պղատոնական սիրով լցուած տաղեր կը Նուիրեն ՍուլԹանին, և վերջինը Սինան փաշայի դե֊ ղեցիկ աղջն Խաքէնտէրին հետ ոտանաւորով կը խօսէր։ Մի քանի տարի յետոյ երբոր Զէլէպի Մելաէբրիս ի զուր իր ձեռքը խնդրեց, ՍաՀի բանաստեղծուՀիւնը ոտանաւոր մը ղրեց։

Ասոնցմէ զատ կը յիշէ հեղինակը զանազան ատեններ տաճիկ բանաստեղծներէն, Շէյխ Վէֆա զատէ, Պաքի, Ֆազլը, ՃէլիլԹ, Ալի֊Ջէլպի, ՍուլԹան Սիւլէյման (Մուհիպպի անուան տակ)։ Նէֆի, քէօր օղլու և վերջապէս 18դ դարու վերջերում Գալիպ, ՀայպէԹուլլահ սուլԹանուհի (քոյր ՍուլԹան Մահմու֊ տի) և Լէյլա խաԹունն (Փուատ փաշայի Հօրաքոյրը), և այլն, և այլն։

Այս յիշատներուս և այլոց կենսագրուԹիւնն ու իրենց փորձե֊ րը Հանդամառիս կր յիշէ, կր քննէ և մի քանի ալ ԹարգմանուԹիւններ կը Հաղորդէ Մ. Էֆէնտի իր ազդին։

Իսկ ես, ընԹերցող, այս վերջիններս դրելով առիԹ կ'ըստա֊ ցամ ցաւ յայտնելու մեր խեղճ գրականուԹեան վրայ։ Մինչեռ

մենք հայերս տաճկերէն լեզուն մեր մայրենի լեզուին պէս իմանալու ենտի կը խօսինք, մինչդեռ բազմաթիւ քաղաքաններ ունինք և ազգային դպրոցներուն տարիներով տաճկերէն կ'ուսնինք և դարձեալ նոցա գրականութեան վրայ ոչ մի ուղիղ գաղափար չունինք, ուր մնաց թէ անոնք հայերէնի թարգմանենք և կամ ազգային լրագրաց մէջ այդ նիւթոց հետ մեր ընթերցող հասարակութիւնը նախօրայնենք: Թողը Տաճկաստանում իբրև աւելի յառաջադէմ և լուսաւորեալ պարծենցող ազգ, կրնայինք և մեզ հետ տաճիկներին էլ Եւրոպային ծանօթացընել, քանի որ մեզ շատերն և եւրոպական որ և է մի լեզուի հմուտ են: Այս կըցուցընէ որ մեր դպրոցները դեռ շատ մանկավարժական պակասութիւններ ունին, որ այն տեղ տարիներով ընչա, Գավէթ և Տելէֆատ կը կարդանք կամ կը թարգմանենք և կամ պատաւական մեթոտով մի մօրայի մօտ ընկճէք գոց կ'ընենք: Մինչդեռ մի դերմանացի, աւհասարակ մի եւրոպացի կ'գայ մեզ մօտ, մեր երկրի լեզուները հազիւ թէ կիսատակէս կ'ուսնի և ատով մեր ընկերական, ընտանեկան, գրականական և այլ ամեն բաներու կը ծանօթանայ և զայնս իր ազգին կը հաղորդէ, մենք դեռ ոչ կանոնաւոր դասագիրք անգամ չունինք մեր դպրոցներում, որ մեզ տաճիկ պատմութեան և գրականութեան հետ ծանօթացընէր: Գուցէ աւարկուի թէ տաճիկներն ինքեանք ալ չունին, բայց այդ մեր քաջ տաճկաբան մանկավարժներուն մի մխիթարութիւն չէ, գի կարող են իրենք այդպիսի ընթերցարաններ պատրաստել, ոչ թէ միայն ազգային, այլև նոյն իսկ տաճկաց և այլ ոչ-մահմետական ազգաց դպրոցներում գործածելու համար: Ինչ օգուտ Ղուրանը գոց գիտնալէն և կամարաբերէնն ու պարսկերէնն անսխալ խօսելէն, երբոր այդ բաները միայն կամ մի քանիսին գլուխնին համարած կը մնան: Ես մի հայ գիտեմ մարդ նանէսեան անունով որ ոչ մի կանոնաւոր դպրոցում կրթութիւն ստացած չէր և թերևս մի օտապաշիի պաշտօնը կը վարէ, բայց նա գրած է մի դեղեցիկ Ինչա որ իմ հայրինքսմս (Արաբիեր) հայոց թէ տաճկաց մօտ լաւ ընդունելութիւն գտած է: Ո՛րչափ այսպիսի մօլլա Մարգարներ կարող են մեծ մրցանակներ ստանալ — մեր պօլսոյ համբաւաւոր հօջա էֆէնդիները . . . :

Պ. ԴԵԼՓԵԱՆ

ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՏԱՐԻՔ — ԾԵՐՈՒԹԻՒՆ

2

Հասուն տարիքը կ'գաղրի և մարդ ծերութեան հասակը կ'մտնէ երբոր իր առնական զօրութիւնը կ'մարի։ Սակայն հասուն մարդուն զօրութեան և ծերունիին անկարողութեան մէջ՝ անզգալի է անցումն, հետևապէս այս ծերութեան շրջանին սկիզբը ճշտիւ որոշել կարելի չէ։ Այս սկիզբը տարբեր հասակի մէջ կ'սկսի, տարբեր անձերու, մանաւանդ իրենց նախորդ կենցաղավարութեան եղանակին համեմատ։ Սովորաբար մարդու համար ծերութեան հասակը կ'սկսի յիսունէն մինչև վեցհնգերորդ տարին, կնկան համար քառասունէն մինչև յիսնհնգերորդ տարին։ Դարձեալ այս շրջանն երկու քի կ'բաժնեն. առաջին և երկրորդ ծերութիւն կամ զառամութիւն որ եօթանասունէն հաքը կ'երևի, և մարդ կերպով մը տղայութեան հասակը կ'դառնայ։ Ծերութեան առեն սերական հանդամանքը հետզհետե կ'չնչանի, և այր ու կին պարտին կենացը նոյն կանոններուն հետևիլ։

Մարդ իոր ծերութեան հասնելու համար պարտի՝ կարելի եղածին չափ՝ հիւանդութիւններէ աղատ ապրիլ՝ իր կենաց առաջին շրջաններուն ժամանակ. իրօք՝ այնպէս կ'երևի որ իոր ծերութեան հասնող մարդիկ՝ հարիւրամենիք, երբէք հիւանդ չեն եղած։ Ուստի կարելի է այս սկզբունքը դնել որ հիւանդութիւններէ զերծ, ծերութեան հասնելու համար, պէտք է՝ ըսո կրկ՝ չափաւոր, բանաւոր, կանոնաւոր կեանք մը վարել։

Եթէ կանխահաս ծերութեան պատճառները փնտռենք՝ դէխաւորապէս ասոնք պիտի գտնենք. ապրելու եղանակ մ'որ տարիքը չենթերը, հետևապէս անհամեմատ է՝ թէ մարմնոյն ու մտքին, թէ սեռին և թէ կրից նկատմամբ. յետոյ՝ անառակ և միշտ զրգռուած կեանք մը, մանաւանդ սերական մոլութեամբ և հասուն տարիքի մէջ ամուսնութեամբ. յետոյ՝ չքաւորութեան, կարօտութեան մասնաւոր վիճակները, որ մարմին ու միտք կ'ընկճեն, հոգերը, մտատանջութիւնները, կարգէ դուրս յոգնութիւնները, ծանր դիպուածները, կարճ միջոցի մէջ յաճախ պատահած վիժումները, մարդուս կազմուածքը մաշող հիւանդութիւններ. — կ'երևի նաև

որ ծերունիներու հետ կենակցող նորատի անձերը ծերութեան յատկանիշ եղող նշանները կ'առնեն։ Բայց մանաւանդ կենսական ուժերու չափազանց գործածութիւնն է որ կանխահաս ծերութեան կ'տանին։ Պէտք է նաև յիշել մտաւոր և մարմնաւոր անընդհատ աշխատանքը, գիշերային յաճախ աշխատութիւնը։ Հանգիստ, քուն, յարմար սնունդ չվայելելով, նոյնպէս չափէ դուրս ոգեվէժ ըմպելի գործածող մարդիկ շուտով կ'ծերանան։

Ծերութեան առեն՝ մարմնաւոր ու մտային ուժերը քիչ քիչ կը նուաղին, վասն զի այլև այլ գործարաններն ու հիւսուածքն իրենց յատկութիւնը կ'կորուսեն։ Բայց այս կորուստը մէկ անգամեն չիառարուիր, յանկարծ չհասնիր, այլ աստիճանաբար, աղպայօրէն. երբեմն այս, երբեմն այն գործարանը կ'տկարի և յաջորդաբար բոլոր մարմնոյն մէջ կ'տարածուի այնպէս որ կարելի չէ անոր ընթացքը ճշդրտել . . . . . ։

Ծերերուն ապրելու եղանակն այս հիմնական հրահանգին վրայ պէտք է դնել. պարզանալ սովորական կենցաղավարութեան հակառակ յանկարծական փոփոխութենէ։ Մանաւանդ՝ վտանգաւոր է կենաց այս շրջանին մէջ՝ չարքաշ, ուժեղ լինելու ջանալ և սովորական եղած ուսելիքէ զրկուիլ։ Ծերունին պարտի բաւական սեպել իր նախորդ կենաց շրջանէն մնացած ոյժն ու առողջութիւնը. ուստի պէտք է ջանայ, չէ թէ կեանքն երկարացընելու, այլ իր ունեցած ոյժը կարելի եղածին չափ պահպանելու։

Ծերերուն կենսական ոյժ տուողբաներն են՝ լաւ կերակուր և քիչ մ'ըմպելի. այս հրահանգէն ծագած է առածը թէ՝ Գինին ծերին կաթն է և կաթն երեխային գինին։ Պէտք չէ որ ծերերն անօգուտ տեղն իրենց չիլերը յոգնեցընեն, մտային ծանր աշխատանք կրեն, բուռն բարոյական անախորժ տպաւորութիւններ ընդունին, և ոչ մարմնային ըզգուութիւններ. օգտակար է որ ծերունին զուարճանայ՝ նորահասակ անձերէ շրջապատուելով որ իրեն հետ խօսակցին, աշխոյժը վառեն և կերպով մը առոյգութիւն ազդեն։ Իսկ ծերերուն կերակուրը՝ պէտք է որ սննդարար, դիւրամարս ու պարզ լինի. օգտակար են, արգանակ, խաշած հաւկիթ, ոստրէ, բարակ մանրած միս, փափուկ խորտիկ, գլխատորապէս երէկի և հաւի, թեթեւ ընդեղէն, և այլն։ կերակուրներ, տաք դարեջուր, տուրմ, կաթ, սուրճ կամ ով կամ հաւկիթ դեղնուցով։ Ամէն պինդ սնունդ պէտք է մանրելոյշ ըլ

ակռաները կ'ներեն։ Ձերմակ հացը՝ հաճարի կամ ցորենի, նախադաս համարելի է սև հացէն որ թեթի կը պարունակէ . . .։

Սովորաբար՝ սննդարար նիւթերով արիւնը նորոգելու դործը պէտք չէ որ շատ բուռն լինի, վասն զի ծերերուն բոլոր գործարանները քիչ շատ մաշած լինելուն՝ արիւնը չկրնար առաջուան պէս շրջիլ և շինուիլ։ Շատ ծերեր ժամանակէն առաջ կ'մեռնին, վասն զի շատ կ'ուտեն։ Աղեկ չէ՝ դիշերը պառկիլէն անմիջապէս առաջ ուտել շատ, աւելի լաւ է այն ժամուն քնաւ կերակուր չուտել։ Բայց օդտակար է ճաշէն հետք քիչ մը քնանալ։

Ծերերուն գլեստները պէտք է որ երիտասարդներու գլեստներէն աւելի տաք լինին, վասն զի իրենց կազմուածքն այնքան չկրմուիլին չարտադրեր։ Չկրմուիլիւնը պիտանի է թէ ծեր և թէ մանուկ հասակին . . .։

Ընդհանրապէս պատ բաղնիքը, կաշին տաք ջրով լուալու սովորութիւնը՝ շատ օդտակար է, վասն զի ծերութեան ժամանակ՝ կաշիին գործունէութիւնը կ'նուազի։ Ծերերը՝ դէթ շաբաթն անդամ մը՝ պարտաւոր են տուր բաղնիք առնուլ, նախ կաշին ապառնալ, ապա նուշի եղով շփելու հոդ տանելով։

Ծերերն այնքան տրամադիր են քնանալու որքան երիտասարդները, ուստի պէտք է այնպէս ընել որ ծերերը հանդիստ ու հանդարտ տեղ քաշեն, ընդարձակ, հովաստան, բուսական տաք սենեակներու մէջ՝ գլխուն մարմնէն աւելի բարձր պահելով։

Այն հիւանդութիւնները որ աւելի վտանգաւոր են քան կեանց նախորդ շրջաններուն մէջ՝ գլխաւորապէս կաշիին ցուրտ առնելէն յառաջ կ'գան, նոյնպէս պաղ, անմաքուր օդ ծծելէն, կերակուրի և ըմպելիքի անկարգութենէ, մաքի ու մարմնոյ ծանր աշխատութենէ։ Իրրև ընդհանուր կանոն, պէտք է կարելի եղածին չափ քիչ դեղ տալ ծերերուն։

Ծերութեան ժամանակ դործուած սխալմունքն են սովորական կենցաղավարութեան դէմ փոփոխութիւններ, առոյգպանալու յուսով, գործեր՝ որ նոյն տարիքը չկրնար տանիլ, կերակուրի ու ըմպելիքի անբարեխառնութիւն, քնակութեան և հանդերձի մասին անհոգութիւններ՝ ջերմութեան դէմ, նոյն հասակին յարակից տկարութեան դէմ այլ և այլ դարմաններ, անբաւական սնունդ, մանաւանդ ըմպելեաց մասին։ Շ. ՊՕԿ*

*L'homme sain et l'homme malade.

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Կ. Պոլիս, 21 ապրիլ 1877.

Բաբելեան, ով կ'ըսէ թէ հայերն անքաղաքակիրթ մարդիկ են, կամ քաղաքականութենէ զուրկ: Զուտ ընդհարաւթիւն է այս, օրու դէմ կ'բողոքեմ: Դիտէ մի անգամ իր Ընդհանուր ժողովին, որ հայ ժողովրդեան հայելին պիտի լինի, աճս ինչ նուրբ խնդրով կ'պարապի, այն միջոցին որ Արեւելք կրակի մէջ, իրեն բաղդը ընդօրինակին բերանն է, ու եւրոպական տէրութիւնները նոր աշխարհայոյցներ կ'գծեն և ազգային կենսական սահմանները ուղղող ժողովուրդներ կ'փնտռեն: Մեր օրուան խնդիրն է՝ էֆէպէնտի, որու ստուգաբանական, յարաբերական, սահմանական, բանասիրական իմաստը գտնելու համար բաւական ճարպիկ են մեր մի քանի անուանի առենախօսները, և մեր երեսփոխաններէն առհասարակ անչափ երկայնամիտ, այդպիսի վիճաբանութեան մը հանդուրժելու: Եւ գիտ, մի հիանար մեր ազգային ժողովին նրբամիտ քաղաքականութեան վրայ: Երբ Անի քաղաքը կ'կործանէր, հայերը նոր թագաւորի մ'ընտրութեան վրայ կ'վիճէին, երբ Ռուբինեանց իշխանութիւնը կ'քայքայէր՝ հայ կղերը պապականին հետ կրօնական խնդիրներու վրայ կ'վիճէր, երբ Կ. Պոլիս՝ վերջին Պալէոլոգոսին օրով՝ կ'առնուէր՝ յոյն կղերը՝ երրորդութեան վրայ կ'հակաճառէր, հիմակ որ Օսմանեան արիագունդ վաշտերը սահմանագլուխը կ'դիմեն թշնամին վանելու, հիմակ որ Հայաստան նոր ճակատամարտներու և աղէտից ասպարէզ պիտի դառնայ, հիմակ որ ամէն արեւելեան ժողովուրդ ահնգէտ կ'նայի ապագային, մեր Ընդհանուր ժողովն էֆէպէնտի բառը կ'հոլովէ: Ինչ պղտիկ հեռանկար: Եթէ կայ էֆէպէնտի մը՝ այն է՝ ազգին կենսական շահուց հոգն անտես առնել և բառերու վրայ ատենաբանել: Հայն երբեմն իր ձեռօքը կնքեր է, և այժմ կնքելու գտտապարտուած կ'երևի իր մահավճիռը: Կարելի է ըսես որ ամէն բանի տխուր կողմը կ'նկատեմ: Լաւ, ցոյց տուր ինձ փայլուն կողմն, և ես առաջինը լինիմ հռչակողը: Իրաւ է կ'պարծենանք օտարներու առջև որ Օսմանեան պետութեան մէջ

առաջին ահմանադրական ազգն ենք, իրաւ է որ անկլիական թերթեր կ'գովեն մեզ և արևելեան ամենէն ընտիր տարրը կ'նկատեն, բայց գոնէ պէտք չէ որ այս գովեստներուն և վստահութեան արժանի լինելու չանանք. ի՞նչ պիտի ըսէ եւրոպացի մը երբ մեր Ընդհանուր ժողովին վերջին նիստերուն ատենադպրութիւնները թարգմանուած կարդայ: Եւ ինչո՞ւ համար, տէր Աստուած, այդ բառախաղութիւնը: Կայ Ընդհանուր ժողովին մէջ դաս մը՝ ինքզինք ձախակողմեան կոչող, որ՝ երբեմն վարչութեան անդամներ, արդի քաղաքական ժողովին դէմ անհաշտ թշնամիներ են և զայն տապալելու միջոցները կ'փնտռեն, թերևս անոր տեղն անցնելու յուսով: Ուստի՝ երբ անոր վրայ արատ մը, բիծ մը դիտեն՝ խոշորացոյցով կ'նային, կ'ստուարացընեն և սոսկալի վիպերգ մը կ'հանեն: Այսօր ատենադպրութիւններու տպագրութեան յապաղումն պատրուակ բռնելով՝ վարչութեան ընթացքն էֆէմէրիտ բառով կ'նշանակեն, կ'նախատեն, վաղը պիւտճէի խնդիրն իրենց մատը կ'փաթթեն և շարունակ աղմուկ ու կաղ կ'յարուցանեն: Օգսէն էֆէնտի վարչութեան դէմ արտասանած բառն արդարացընելու համար՝ Ատենապետ փաշային թոյլտուութեամբը՝ ուրիշ դիւրին միջոց մը չգտներ այլ միայն վարչութիւնն ամբաստանել: Ամբաստանութիւն՝ որ բոլորովին խնդրէն դուրս է: Գանի մը նիստեր կ'ուտէ այդ էֆէմէրիտեան փաստաբանութիւնը. Օգսէն էֆէնտի մէկ կ'խոստովանի որ այդ բառը բերնէն փախեր է, մէկ կ'հաստատէ թէ այդ բառին արժանի է վարչութիւնը, և ի վերջ՝ յանդիմանութեան քուէ կ'բռատանայ, և այդ յանդիմանութիւնը գործադրելու մարդ չգտնուիր, և Գեր. Նար-Պէյ եպիսկոպոսը՝ առաջամայ նախագահը՝ հնչակին յորդորով մը սէր և անյիշաչարութիւն կ'քարոզէ՝ Արևելքի մէջ վառած հրդեհին առջև, և գործը կը յանդի այն տեղ, ուր պէտք էր գոնէ յանգէր առջի օրէն: Այսպէս կը լրանայ այս գաւեշտը, որու դերասանները քաջ դիտեն ազգային ժողովին տկար կողմը, և ըստ այնմ կ'վարուին: Գիտեն որ ամենէն շատ ու բարձր խօսողն իրաւունք կ'ստանայ, և եթէ այս հնարքը չյաջողի՝ յուզմունք ու կռիւ կը հանեն . . . :

Բայց թողունք այս անշահ ու անհամ վէճն ու աւելի օգտաւէտ խնդրոյ մը դառնանք: Ահա մեր Ընդհանուր ժողովը վերջապէս կ'սթաթի, դաստիարակութեան խնդիրը պիտի սկսի ծնո-

ձեւ. Այս խնդրոյն վրայ քանի՛ քանի խորհուրդներ ու յանձնա-
կումներ խորհեր, ծրագրեր, տեղեկագրեր են, քանի՛ քանի
յատակագիծներ առաջարկեր են, բոլորն ալ Թղթի վրայ մնալով:
Հիմակ դաստիարակութեան դիւանէն կ՛ներկայի նոր տեղեկագիր
մը, առաջիններուն բովանդակութիւնը, և Ընդհանուր ժողովը
կ՛երևի թէ հաստատ միտքը դրեր է բան մը շինել երկարատև
անգործութենէ կամ շաղակրատութենէ ետք: Շատ ուշ է, մինչև
հիմակ այս խնդիրը լուծուած և պատղներ բերած պիտի լինէր:
ասիսա, նոր կ՛արթննանք, մինչդեռ ուրիշներ վճռակամից ժո-
ղովուրդներ Ճամբայ ելեր բաւական քալեր են: Փափաքելի էր
որ Սահմանադրութեան վերաքննութեան քովը չկապուէր այս
կենսական խնդիրը և դիւանի մը մէջ չթաղուէր:

Դուք, իմպիրցիք աւելի Ճարպիկ էք մեզմէ, զոնէ կեդրոնէն
դաստիարակութեան խնդրոյն լուծման սպասելով՝ անգործ չէք
նստիր: Ազգին մէկ ամենընաիր եկեղեցականն ալ առաջնորդական
գահը հանեցիք, մեր ձեռքէն յափշտակելով: Երջանի՛կ էք, և
այս իմաստուն ընտրութեամբ ձեր բոլոր նախորդ թերութիւնները
մոռցընել տուիք: Ձմիւռնացւոց բարոյական և մտաւոր վերակեն-
դանութիւն տալու մէկ հատիկ յարմար անձ մ՛է նա, որ իրեն
նշանաբան ընտրած է —յառաջադիմութիւն: Կ՛իմանամ նաև որ
ձեր Ուսումնական խորհուրդը լուիկ մնչիկ կ՛գործէ, իր ծրագիրը
տեսայ. արգասաւոր է, ոպին յառաջդիմական, անտարակոյս լաւ
արդիւնք պիտի բերէ տարուէ տարի: Եթէ այս ըսածիս ուրիշա-
պացոյցներ չունենայի բաւական պիտի համարէի Աբչալոյ և իր
արբանեակներուն յարձակումները: Մենք այս տեղ դիտենք թէ
ի՛նչ կ՛նշանակէ այդ լուկ գրաբառով ծեփուած հին գլուխներու
կուխը նորերու դէմ, լուսոյ դէմ: Կ՛նայիմ որ դուք ալ այդ տեղ
ունիք նախապաշարումներ, որոց Ճարակ կ՛տան տեսակ մ՛ուսումն
նականներ, զոր լաւ նկարագրեր էիր: Երբ այս տեսակ գրչակ-
ներու թափթփուքը կ՛կարդամ միտքս կ՛դան այն հնասէր, յամառ
ծերուկներն որ մինչև ցայսօր՝ իբրև տեղափոխութեան միջոց՝ ուղ-
տը նախատաս կ՛սեպեն քան շոգեշարժը, և մեզի կ՛քարոզեն դառ-
նալ այն աշխարհն ուր միայն բառ կայ այլ ոչ իմաստ . . . :
Թող տուր որ այդ մարդիկը խօսին ու իրենց պատիժը գանեն,
վասն զի որքան խօսին այնքան վար կ՛իջնեն, լրջամիտ մարդոց
առջև՝ և միայն իրենց սրտին թոյնը, պղտիկ հոգին և կոշտ

ազիատութիւնն երևան կ'հանեն։ Ձեր Ուսումնական խորհուրդը արհամարհանքով կ'սպասնէ այն նորելուկ մէնտորներն որ խորհուրդներ կ'տան, և սակայն իրենք հրահանգի և արդահատութեան կարօտ են . . . . ։ Ժամանակ նաև քանի մը խօսք ըսել Աբաթաֆեան ընկերութեան վրայ, որու նպատակը քաջ գիտես, այս է՝ Հայաստանի թշուառ մանկտւոյն քէ շատ ուսում հայթայթել։ Ընդհ՛ր և գործնական նպատակ, որու յաջողութեան համար ամէն հայ անհատ պարտաւոր է աջակից դառնալ։ Քանի քանի ընկերութիւններ ունեցեր ենք մեծ մեծ նպատակներով, որ անկատար մնացեր են, սակայն չէ հաստատուած մինչև յայսօր ընկերութիւն մ'որ, ըստ իս՝ Աբաթաֆեանի չափ ազգօգուտ լինի և հայոց ապագային համար աշխատի։ Պէտք է՝ Զմիւռնիա՝ ինչպէս ամէն հայաբնակ գաւառ, քաղաք, գիւղ յատուկ մասնաժողովներ կազմէ՝ Աբաթաֆեան ընկերութեան նիւթապէս օգնելու, որպէս զի սա կարող լինի՝ աւելի ընդարձակ միջոցներ ձեռք ձգելով ազգային կրթութիւնը տարածել ամէն տեղ, ուր սոսկալի տգիտութիւն կ'տիրէ, որ մեծ մասամբ մեր գաւառային աղէտից պատճառն է։ Թաղերիներ և հրովարտակներ չեն կարող այնքան օգնել գաւառացի հայուն որքան կրթութիւնը, որով պիտի սորվի նա իր իրաւունքը, ստոյգ ածը, պատիւը, կեանքը պաշտպանել։ Ցաւալի է միայն որ տապնապալի ու ծանր պարագաներու մէջ գործելու սկսաւ ընկերութիւն մ'որու գործողութեանց տոպարէզը Հայաստան պիտի լինի, և Հայաստան հիմակ պատերազմի գաշտ կ'գառնայ, ուր ամէն բեղմնաւորը սերմ կրնայ չորնալ գիտնուորին ոտից ներքև, և քիւրդ Շաւէշներու օրը բանալ։

Թէև Ամեն. Ս. Պատրիարքը հիւանդ՝ անձամբ կ'հսկէ՝ չէ թէ Ընդհանուր ժողովին վրայ՝ որմէ մինչև այսօր ազգօգուտ տնօրէնութիւն մը չքաղեց, չէ թէ կղերական դասուն վրայ՝ որմէ նշանաւոր ոմանք առնձարձակ ապստամբութեան դրօշ կ'պարզեն Վալաթիոյ դուքը՝ աղգային վարչութեան դէմ, չէ թէ պատրիարքական աթոռին վրայ, ուսկից նորէն լծնելու փորձ փորձեց անցեալները ընդունայն, այլ գաւառաբնակ հայոց փափուկ վիճակին վրայ։ այլ ծանրակիր պարագաներէ հայ ազգին ծագեցիք ապագային վրայ։ Իր բոլոր ուշադրութիւնը գրաւողն այդ վիճակն ու ապագան է, և անտարակոյս իր ցաւը կ'աւելնայ, իր սիրտը կ'գառնանայ քանի կ'դիտէ քաղաքականութեան բռնած ըն-

ժամացքը և քանի կ'լսէ Թնդանօթի որոտումն որ իր և Հայաստանի գաւակացը հոգւոյն մէջ տխուր արձագանք մը կ'արձակէ։ Ի՞նչ միջոց, ի՞նչ հնար կրնայ դործածել պատրիարք մը իր հօտն ազատելու համար որ կրնայ ոտքի տակ երթալ։ Իր ձեռքը չունի անվիջական զօրութիւն, չունի իշխանութիւն որով հրամաններ տայ և դործադրութիւնն ինքնին պահանջէ, այլ միայն բարոյական իրաւասութեան տէր է և իր ժողովրդեան վիճակն առ Բ. Դուռն յայտարարելու իրաւունքն ունի։ Ուստի վերտին քանի մը առաջարկութիւններ կ'ընէ առ Բ. Սատրազամն՝ որ կ'փութայ դործադրել բոլոր կուսակալներուն հրամանադրեր ուղղելով՝ որ արձուն հսկեն ժողովրդոց ապահովութեան վրայ, և զայն վրդովղը պատժեն անյապաղ։ Դժբաղդաբար՝ լրագիրները դարձեալ հարստահարութեանց, սպանութեանց դոյժեր կ'դրեն, և ճշմարիտը զարմանք են որ դաւառներու կուսակալներէն շատերը՝ Բ. Դրան հրամաններն անտես ընելով՝ կ'թողուն որ ոճիրներ դործուին թշուառ հայերու վրայ։ Այս անհոդ կուսակալները չեն նկատեր բնաւ թէ թշնամին աւելի կրնայ զօրանալ այդ ապահովութեան դէմ բուռն շարժումներ տեսնելով՝ քան թէ պատերազմի դաշտի վրայ յաղթութիւններ։ Պէտք չէ մոռնալ որ Պուլկարիոյ դէպքն ահարկու պատրուակ մը դարձաւ փառամոլ տէրութեան մը ձեռքը՝ որպէս զի Եւրոպայի հաւաքակաց կարծիքը Թուրքիոյ դէմ գրդռէ։ Օսմանեան տէրութեան առաջին պարտքն է այդպիսի պատրուակներ չտալ, և միշտ յիշել լօրա Տէրպիի այն խօսքը թէ՝ Ճակատամարտի մը կորուստն այնքան ծանրակշիռ հետեւանք չկրնար ունենալ Օսմանեան տէրութեան համար որչափ կրօնամոլութեան արդիւնք եղող կատորած մը։ Պէտք չէ կրկնուի պեմբէքի ոճիրը, պէտք չէ որ Կիւլիսխանները սոսկալի դաղտնութեան օրս դնան։ Մահմետական և ոչ մահմետական ժողովուրդներ հաշտ դործելով միայն կարող են զօրանալ ասպատակին դէմ, և ներքին կասկած, դժտութիւն, անիրաւ բռնութիւն կրնան աւելի մեծ չարիք դործել քան թէ պարտութիւնը։ Նոյնը կ'պատուիրէ կերպով մը և Ամեն. Ս. Պատրիարքն իր շրջաբերականն կոնդակով, որու տխուր ոճն, ու Ս. Գրքէն բազմաթիւ վկայութիւնները ցոյց կ'տան դրողին անձկութիւնն և հայուն սարօրինակ քաղաքականութեան մը հետեւելու պարտաւորութիւնը։

ՇԱՀՆՈՒՐ

ՏՐԱՄԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ*

Գրքին Ե Աբոէն

Պարոն Աբոէն խնդիրս կատարեց։ Իր հրաւէրին վրայ՝ անցեալ շաբաթ նորէն եւրոպական զավիճօն գացի, ուր Պ. Գրիմէն կ'գտնուէր և տեղացին հետաքրքրութեամբ՝ ուրիշ ընթերցողներու պէս՝ լրագիրները կ'խառնէր, դրեթէ կ'ձմրդէր ու պատռէր՝ թերևս անոնց մէջ՝ ներկայ պարագաներուն վրայ՝ գոհացուցիչ լուր մը չգտնելուն։

— Ինչ դարտակ թերթեր են ասոնք, մրմռաց Պ. Գրիմէն։ Աւելի ալէկ ունիմ Բընէ կարդալ, գոնէ անոր մէջ ճշմարտութիւն մը կրնամ գտնել թափանցիկ քօղի տակ, կամ կծու փուշ մը սիրուն վարդի մը վրայ։ Աշխարհիս մէկ հատիկ թերթն է Բընէ և մէկ միլիոն ընթերցող ունի։

— Մեր Թաթրոնն ալ վար չմնար ձեր Բընէէն՝ եթէ ոչ ընթերցողի՝ դէթ խօսքի կողմէ։ Մանաւանդ կրնայ ձերինին ալ երբեմն դաս տալ ներկայ դարձուածներուս վրայ։

Գրքին. Իրաւ, պարոն Աբոէն, միթէ այն ալ քեզի պէս վիճաբեր է։ Մխաքդ կ'իմանամ. դու սուրգ պատրաստեր ես ինձի դէմ, թէև ես շատ ախորժ չունիմ խօսակցելու այսօր։ Քաղաքականութեան բունած անկնկալ ընթացքն իմ խորհրդածութեանց թելը կտրեց, ինչ պէս որ կ'ըսեն այս տեղ թէ հեռագիրներուն թելերը կտրեր են, բայց ինչո՞ւ։

Աբոէն. Անակնկալ մի ըսեր։ Երբ առաջին անգամ Հերսէքի բարձունքէն հրացանի դնտակը թռաւ, ինձի պէս շատեր գուշակեցին որ գործերն այս վիճակին պիտի հասնին։ Գարատաղի, Պոմիոյ և Սերվիոյ մէջ վառուած կրակը՝ ընդհանուր դառնալիք հրդեհի մը կայծերն էին, որու վրայ հիւսիսային հոգին անդուլ կ'փչէր։

Գրքին. Մենք անկիրթիք մարդարէութեան չենք հաւատար։

Աբոէն. Կան քաղաքական սկզբունքներ ու պատմական դէպքեր՝

*Տե՛ս երես 95։

որոշմէ հեռանալիններ հանելը մարդարէութիւն չէ։ Ձեր անուանի Պըրքը՝ երբ Վաշինկթըն սուրը քաշեց, բարկմնդի բեմին վրայէն դուշակեց որ Ամերիկա անկախութեան պիտի հասնի և Անգլիոյ դիմադրութիւնը պարզապէս չիմարութիւն, անխորհուրդ կամակորութիւն է։ Մի՛մէկ Պըրք մարդարէ՛ էր։

Գբլ֊ին. Դիպուածի արդիւնք։ Ի հարկէ երկու հակաբան մարդաբէներու միոյն խօսքը պիտի կատարուի. ուստի սուա մարդարէներ կան։ Ծ. Ծ. Ռուսօ, այս արտակեդրոն ու քեղծաւոր գլուխը, որու երակներն անգամ ճշմարտութեան գոյն մ՚ունին, Ռուսիոյ կանխահաս քաղաքակրթութենէ հետևյուցեր էր թէ այդ տէրութիւնը պիտի քայքայի, այլ սակայն տես մի անգամ, մէկ բաղուին Արևելք՝ միւսն Արևմուտք կ՚տարածէ և կարծես թէ մեզ պիտի խեղդէ . . . ։

Աբ֊ին. Թո՛ղ Ռուսօ սխալած լինի. Նափոլէօն չըսա՞ւ. Եւրոպան ապագային մէջ կամ լիովին խաղաղ կամ հասարակապետական պիտի դառնայ։ Որն ասելի հաւանական կ՚թուի քեզի։

Գբլ֊ին. Այդ շատ մութ է։ Ռուսիա սահման մ՚ունի, ուր կանգ պիտի առնու։ Իր ծոցը կ՚մտցանէ գաղտնի՝ ինչ որ օրին մէկը՝ հալածական ազատութիւնը, վճիռը պիտի լափէ, կործանէ և նոր Ռուսիա պիտի ծնի։

Աբ֊ին. Այլ սակայն ո՛ր պիտի յանգի այդ սահմանը։ Ահա ամէն քան տարի մտգամ՚մը կ՚ընդարձակի։ Մեծին Պետրոսի կտակը գրաւոր պատգամ՚է որ կ՚իրագործէ։ Ես Անգլիա ձեռքերը կապած կը դիտէ։ Թերևս Արևելքի մէջ պատահած աղէտից դործակից և Ռուսիոյ կամակից է։ Ինչ կ՚ըսեմ, Կորչաբօֆ իշխանը կ՚յայտարարէ թէ մանաւորապէս Անգլիոյ շահուն համար Թուրքիոյ դէմ կ՚պատերազմի։

Գբլ֊ին. Անգլիա այս պահուս շահ մը չտեսներ Արևելքի մէջ, և լորտ Տէրպի կ՚մերժէ այդ յայտարարութիւնն որ անգլիական պատուոյն, անկեղծութեան և արիութեան նախատինք մ՚է։

Աբ֊ին. Ինչպէս որ մեր առջի խօսակցութեան մէջ դիտեցի, Անգլիա այնպիսի ծանր շահեր ունի Արևելքի մէջ, որոց անտարբեր մնալովին ոչ միայն իր արևելեան տիրապետութիւնը կը վտանգէ այլև մարդկութեան և աղատութեան սկզբանց դէմ կը դործէ։ Հապա ինչո՞ւ համար Խրիմի պատերազմին մէջ այնքան դանձեր ու արիւն թափեց. ի՞նչ էր նպատակը. միայն Ռուսիոյ հետ չարիք և նափոլէօնի փառասիրութեան օղնել։

Փրլիճն. Նախապաշարում մը պաշտպանել։

Աբաէն. Նախապաշարում կ'անուանես ինչ որ Թալմէրզդրն Անգլիոյ առևտրական աղատութիւն և հայի պատերազմ կ'անուանէր։

Փրլիճն. Հիմակ մեր քաղաքականութեան դրութիւնը փոխուած է։ Մեր շահերն ուրիշ տեղ են։

Աբաէն. Ո՞ւր կրնան լինիլ եթէ ոչ Անգլիոյ համբարանոցն և ժողովրդոց աղատութեան մէջ։

Փրլիճն. Կ'իմանամ. մեր Հնդկաստանի կ'ակնարկես և Արևելքի քրիստոնէից։ Առաջինը պաշտպանելու միջոցներն ունինք և ի հարկին այդ միջոցներն ի գործ պիտի դնենք, միւսները Յոդինքզինքնին պաշտպանեն։

Աբաէն. Չեմ հասկընար։

Փրլիճն. Կ'երևի լենք որ նախորդ դէպքերէ Եւրոպայի բաժին ընկած արդի քաղաքական դրութեան բոլորովին տեղեակ չես։ Փրանքօ–Վերմանական պատերազմը աերութեանց դերն և ուղղութիւնը փոխեց և կարծես թէ սկզբունքով ու շահով իրարու անհամաձայն տարրեր միացուց։ Այս միութեան շարժառիթը ներքին զգացում մ'է անձնապահպանութեան, որ երբեմն արդարութիւն ու իրաւունք կ'զոհէ լաւագոյն ապագայի յուսով։ Նբանաւանդ ազգութիւնը աերութեանց համար ունայն բառ մ'է, և այսօր Իտալիա կռնակը Փրանսայի դարձած՝ իր հին դաշինքն, Աւստրիա՝ իր յաղթողին, Ռուսիա իր նեղքին թշնամիին, այսինքն Վերմանիոյ հակած՝ եթէ ոչ ներքուստ՝ միացած կ'երևին, մինչդեռ Փրանսա՝ սոյն աերութեան առջև՝ անշարժ ու անղգայ դիրք մը պահելու ստիպուած՝ իր ոյժը կ'ամիսվէ, հեռուէն կ'դիտէ այն քաղաքական հորիզոնը՝ որ երբեմն իր շնչով կ'ամպռուէր կամ կը պարզուէր, որպէս թէ նոր Աշխարհին մէկ մասն լինէր, և Անգլիա՝ գրեթէ միայնակ ու անդաշն՝ այս անպատմ քաղաքականապաշտպանել կղզիացած դիրք մ'ունի և ձայնը լոկ արձագանգ մը՝ եւրոպական դահլիճներու մէջ։ Անգլիոյ այս քաղաքական սխարութեան հետևեցաւ կ'ցորդեմ Թուրքիոյ յուսահատական դանդաղութիւնը դէպ ի յառաջադիմութիւն, և անտարբերութիւնը քրիստոնէից իրաւանց մասին, որով մեր հասարակաց կարծիքն իրեն դէմ գինեց, նոյնպէս այն նկատումն թէ անմիջական շահեր չունինք պաշտպանելու տաճկական ամայի հողերու վրայ և անբաւ ժողովուրդներու մէջ, այն ատեն իսկոյն կ'բացատրուի մեր անտարբե-

բուլթիւնը, կամ լաւ ևս, անպօրծութիւնն այս արևելեան խնդրոյ մէջ։ Անկլիա ունի գինարաններ, հզօր նաւատորմիղներ, ամրոցներ Միջերկրականին մէջ՝ որու կ'տիրապետէ Ճիպրալթարի բերնէն, ունի այն ջրանցքը, որու ուղած ժամուն կրնայ տիրել անարգել, որպէս զի Հնդկաստանի շահերը պաշտպանէ ի հարկին, և այսպէս իր նիւթական անհուն զօրութեանը վրայ վստահ՝ կ'ըսպասէ, գործելու ժամուն կ'սպասէ համբերութեամբ։

Աբէն. Այլ իր բարոյական ազդեցութեան ինչսովը։

Փլէհն. Ամենևին։

Աբէն. Բայց ես տարբեր եզրակացութիւն կ'հանեմ այդ խորհրդածութիւններէն։ Անկլիա մինակ մնաց Ռուսիոյ դէմ, ծուղակն ընկաւ անոր ձեռօք, և չկրնար մինակ գործել Ռուսիոյ դէմ։ կ'վախնայ։

Փլէհն. Բա . . . ։

Աբէն. Եւ այս մենաւորութեան տանջանքը 1870ին Փրանսայի տղջև բռնած անուարբերութեան ապաշխարանքն է։ Փրանսա և Անկլիա՝ ձեռք ձեռքի տուած՝ կրնային դիմադրել Նիւթապէս, բարոյապէս՝ բոլոր միացեալ Եւրոպիոյ, կրնային ազատութեան հերոսներ և քաղաքակրթութեան ահաւորդներ մնալ և ստրուկ ժողովուրդներու ազատարարները դառնալ։ Բայց Անկլիա քաղաքական մեծ սխալմունք մը գործեց՝ թոյլ տալով որ Գերմանիա Փրանսայէն շորթէ երկու ահագին պատառներ, զոր չպիտի կարենայ մարսել, և այսպէս Եւրոպայի հաւասարակշռութեան հետ ապագայութեանց ազատութեան հիմունքը խախտ ու խանգարէ։ Այս բաւական չէ. Անկլիա պիտի վար իջնէ։ Եւրոպայի քաղաքակրթութեան տարրերն եռակի են. լատինական, գերմանական, սլաւեան, որ հաւասարակշիռ դրութեան մէջ յառաջելով կրնային բարիք արտադրել, մինչդեռ հիմակ սլաւեան տարրը՝ նոյն իսկ գերմանականին վրայ պիտի տիրապետէ այս ընթացքով, և լուսաւորութեան ու ազատութեան միւս բեղմնաւոր մասունքը թերևս չնչէ։ Արդէն սլաւեան տարրն Եւրոպայի արևելեան մասերը կ'ծածկէ և դէպ ի Արևմուտք պիտի արշաւէ, եթէ երբեք համանլալութեան պարադլուխ կանգնող աերութիւնը՝ նոյն համանլալութենէ չվլլուի, ու այլև այլ համասեռ ժողովրդոյ միութեան կամ դաշնակցութեան գործը յարատև մնայ . . . ։

Փլէհն. Շատ հետու կ'երթաս, բոթեկամ, և պատմութեան

պաշտօնը կ'վարես։ Անկլիա է և պիտի միայ ինչ որ է։ Իր պարտքը կ'կատարէ, կատարեց և պիտի կատարէ ուր որ իրաւունքն ու շահը զինք կոչեն։ Ես չեմ ընդունիր այն պաղափարը թէ Եւրոպա երբեք պիտի ներէ Անկլիա պիտի իյնայ։ Անշուշտ դու ալ կ'վախնաս որ այս բաժանման ժամանակ հայերն ալ չկորսուին։ Միայն ցեղական հանգամանօք ազդութիւնները չեն որոշուիր, չեն յարիր իրարու, ուրիշ պայմաններ ալ պէտք են. նոյնպէս լշխանութեան պատգամը ժամանակ մը միայն կրնայ զանգել համասեռ այլ տարակիրթ ժողովուրդներ, որ տարբեր տարբեր ձկտումներով՝ եթէ ոչ ցեղապէս՝ մշակութեան ու ազատութեան այլազան ասպարիզին մէջ՝ բարոյապէս իրարմէ բաժնուելու կ'նկրտին։ Ժողովրդոյ հասարական ահագին զանգուածներ որ պատգամին ներքև կ'հնձեն, յարատև հիմ չունին, ուշ կանուխ պիտի պատակին, որ կարենան՝ իւրաքանչիւրն իր կարողութեանց համեմատ զարգանալ. այս կ'պահանջէ՝ ինչպէս առուտուրի, նոյնպէս ազգայնութեանց մէջ՝ աշխատութեան բաժանումն։ Ամէն ժողովուրդ դեր մ'ունի կատարելիք երկրիս վրայ և պէտք է որ կատարէ։ Բայց այս դիտողութիւնները մեր խնդրէն դուրս են։

Աբէլ. Իրաւ, բայց Անկլիոյ արդի տարաժամ քաղաքականութեան զաղտնիքը կ'մեկնեն, և կ'հաստատեն թէ՝ նա 1856ի Փարիզի դաշնագրութիւնն իր ձեռօքը կ'պատռէ, թէ ժամանակին ու հարկին առջև դլուխ կ'ծռէ, այսինքն Ռուսիոյ առջև, որ այս վերջին երկու տարուան մէջ՝ Պիսմարկի ներքին հատանութեան վրայ ապահով՝ Եւրոպայի օրէնք կ'ասէ, ինչպէս տուաւ Պիսմարկ 1871ին՝ Ռուսիոյ չէզոքութեան վրայ յենլով։ Ամէն ինչ փոխադարձ է, նոյն իսկ քաղաքական դոդակցութիւնը, ազդայ իրաւունքը բռնաբարելու համար։

Գրիմէն. Իմացայ կ'նախատես, պարոն Աբէլն, և անիրաւ ես։

Աբէլ. Ամենևին։ Այնքան կ'յարգեմ Անկլիան որ անոր փրկարար ազդեցութիւնն ազգերու ճակատագրին վրայ քալ ճանչելով՝ կ'ցաւիմ միայն որ այս պարագաներու մէջ իր քաղաքակրթիչ դերը, իր իսկական շահն անգամ մոռցաւ, արևելեան խնդիրն իրրև ռուսական խնդիր նկատելով, և Ռուսիան՝ Արևելքի քրիստոնէից ձշմարիտ ախոյեանը։

Գրիմէն. Արդէն բացատրեցի սրամտութիւնդ։

Աբօն. Այո, պատրուակը, վասն զի համոզում է թէ՝ Անգլիա՝ որ Մեծին Նափոլէօնի դլուխ բունեց և անոր գահը տապալեց, դիտելով որ նա իր Հնդկաստանի պետութեան կ'սպառնար, ալիտի կարենար անշուշտ և այս անգամ դիմադրութեան տարրեր ստեղծել եթէ լաւ մ'ըմբռնէր որ Միայուն ու ասպատակիչ վտանգ մ'է Հնդկաստանի՝ Ռուսիոյ այս պատերազմը Թուրքիոյ դէմ։ Անկլիա աւելի արևելեան ազդ մ'է քան արևմտեան, անբաւ շահեր ունի այն տեղ, և զանոնք պաշտպանելու համար պարտաւոր է պաշտպանել նաև Ասիոյ քրիստոնէից և մանաւանդ Հայոց իրաւունքը։ Արևելքի մէջ իր աշխարհագրական ու պատմական դիրքով մեծ կարևորութիւն, իր կրօնական ու բարոյական կեանքով նշանակութիւն, իր գործունէութեամբն ու առևտրական տաղանդով դեղեցիկ ապագայ մ'ունենալու սահմանուած ազդ մը՝ եթէ կայ, այս է Հայ ազգը, որ ղարթնալու ու Անկլիոյ թեկն ու թիկունք լինելու համար ուրիշ բան չպահանջեր այլ միայն ազատութեան և ապահովութեան պայմաններու մէջ գտնուիլ և հարստահարութեան ու բռնութեան ձիրաններէն պրծիլ . . .

Գրիֆֆն. Մի թէ այդ պայմանները Ռուսիա չընդունար տակ։

Աբօն. Ռուսիա ժողովրդոց տուած է և կ'տայ այն ապահովութեան պայմանները զոր շրջմայկապ կայանատուր մը կ'վայելէ չորս սլաոի մէջ, զրնդանի մէջ, դերեզմանական անդորրութիւն, որու նախադաս կ'համարիմ վարչային անիշխանութիւնը, որ թէև կ'աւերէ, կ'նեղէ նիւթապէս, այլ չպահաններ և ամէն ազատութեան դուռ անազատ ժողովրդոց առջև չգոցեր։ Ահա մեզ օրինակ յոյները, Ռուսիոյ կրօնակից թէև, քաղաքական բնազդով Թուրքիոյ կ'յարին խորշելով այն իշխանութենէ որ այսօր սլաւեան տարրը կ'ներկայացընէ և սլաւի նկրտի յունական ազգայնութիւնը հատուածել և անոր քաղաքական տենչանքը բոլորովին չնջել։ Այն այդպիսի անձուկ չունի, բայց կ'փափաքի իրեն սահմանուած պաշտօնը վարել Հայրենի Հողին մէջ, բռնութեան շղթաներէ ձերբ և քաղաքական փոթորիկներէ հեռու։ Այս նպատակին համար կ'դիտէ որ օսմանեան Հովանին իրեն նպաստաւոր է, բազմադիմի պատճառներով, զոր աւելորդ է բացատրել, ինչպէս առհարկի պայման մ'է անոր էմպիրէն Եւրոպայի խաղաղութեան, և շահաւէտ անոր զարգացումն ու գործակցութիւնն Անկլիոյ առթութեան։

Ֆրէյեդէն. Լաւ, կ'հաւանիմ. բայց այդ զարգացման պայմանները չունի և չուզեր ընդունիլ:

Ըռւէն. Մինչ Թուրքիա այն վիճակին ունէր ինչոր ուներ կեդարաւոր առաջ: Պետութիւն մ'անզգայօրէն կ'զարդանայ, մանաւանդ այնպիսին որ իր մէջ հակասեռ և դիմամարտ տարրեր կ'պարունակէ, որոց շահերը միաբանելու համար մեծ դժուարութիւններ կան: Ասկից զատ՝ եթէ ստոյգ է որ յառաջիկը քաղաքակրթութեան թշնամի է, այդ տաճկական տարրը միանգրուն մօտ ամենէն տկարն է, և Թուրքիոյ ապագային բնապէս այն ժողովուրդը պիտի տիրանայ որ աւելի ուշիմ, ճարպիկ, ժիր ու յառաջադէմ է: Այս մասին՝ հայն անգոսնելի տարր մը չէ: Թող իր կրօնական դաւանանքը, բարոյական հանդամանքը՝ այս է իր ժրութեամբը, հնարագիտութեամբը, ուղղութեամբն ու յարատեւութեամբն աւելի անկիւացիին կ'մօտենայ քան թէ ուրիշ ազգի, իսկ իր աշխարհագրական դիրքովկրնայ անոր մեծ ծառայութիւն ընել: Հնդկաստան տանող ճամբան մէկ չէ: Եթէ Հիմալայա լեռները բնական թումբ մը կ'կազմեն ռուսական արշաւող բանակի մ'առջև, Հնդկաստանի բարձր արահետը՝ Եփրատը՝ բաց է, նաւարկութիւնը բաց է, և Շուէյշի ջրանցքը կրնայ օրին մէկը բոլորովին դոցուիլ կամ անօգուտ դառնալ, և Հնդկաստան արևելեան խնդրոյն ողջակէզը:

Ֆրէյեդէն. Արևելեան երկայարութիւնդ ծոր պիտի տանի խօսքդ:

Ըռւէն. Իրաց ցոյց տուած տեղը: Ամէն անգամ որ Ռուսիա նայուածքը կ'քաշէ՝ կ'յայտարարէ թէ աշխարհակալութեան նպատակ չունի և ամէն անգամ շօշափելի պատճառ մը կ'գտնէ, պարագայ մը կ'ստեղծէ իր խոստումն ուտելու: Սակայն Անգլիա կ'հաւատայ, և հետզհետէ Կեդրոնական Ասիոյ գաւառները ռուսական լուծը կ'կրեն: Այս պարագային մէջ ալ՝ Թուրքիոյ սլաւներուն տառապանքը չեն Ռուսաստանի սիրտը մաշողը՝ այլ փառամոլութեան տենչը, որով կարելի եղածին չափ՝ պիտի գրաւէ երկիրներ, եթէ չարգիլուի: Թուրքիոյ ասիական մասն արդէն պատրաստ որս մը կ'երևի, և Պարսկաստան գրեթէ աւատական աշխարհ մ'է Ռուսիոյ, այնպէս որ երբ մէկ կողմէ իր Ռուսի գրաշն Եփրատի վրայ ծածանի, միւս կողմէ Պարսից ծովին վրայ, Մաշհէթ (Արաբիա) կրնայ Ադենի ոսոխը դառնալ և մեծ նաւատորմիղը հանել, Պասէլ-Մանտէպ վրայ ծովային պատերազմ մղելու և նարիքը ծա-

ձը լիճ մը գարձընելու։ Այն աուեն՝ և այս աուենը կրնայ հասնիլ քսան երեսուն տարիէն, Անկլիա իր հրաժաբտական բարևը կրնայ տալ Հնդկաստանի . . . ։

Գրիֆֆն. Քիչ մ'ևս՝ Ռուան Անկլիա պիտի դրկես։

Արթէն. Այդ ալ հաւանական կ'գտնեմ։ Բայց Անկլիոյ շնչերակը Հնդկաստան է, երբ այդ կտրի, Անկլիոյ շունչը կ'կտրի։ Ուստի իր անհրաժեշտ շահն է Եփրատն ապահովել և այնպիսի զօրութիւն մը կազմել անոր աղբերակներու վրայ՝ որ կարենայ հնազանդեցնել հրոսակներու դէմ թռումբ դնել, Հայաստանի ժողովուրդները կրթել և Անկլիոյ յարատև բարեկամը ճնալ։

Գրիֆֆն. Բայց ի՞նչ միջոցներ կան։

Արթէն. Նախ ընդունէ այդ պաշտպանութեան սկզբունքը, ապա կ'խօսինք միջոցներուն վրայ, եթէ արդէն ուշ չէ։

Գրիֆֆն. Ստուգիւ, ոչ միայն խօսելու այլ գործելու ժամն անցած կ'երևի։

Արթէն. Ռուսիա ձեր կողմէն կ'գործէ . . . ձեզի դէմ։

Գրիֆֆն. Բայց արդէն ըսի թէ՝ երբոր Անկլիա կամենայ՝ անոր աւրածը շինելու կարողութիւն ունի . . . ։

Արթէն. Ա՛լ նայինք . . . ։

Նոյն միջոցին հեռաքրքրական լուրեր պարունակող օրաթերթ մը բերին։ Գրիֆֆն առաւ զայն և կարդալէն ետև ըսաւ.

— Ա՛լբդ լոյս, Անկլիան կ'պատրաստուի . . . զգուշութի՛ւն։

ԱՐՄԻՆ

ԳՐԱՆԱՍ ԵՒ ԿՐՕՆ

Եւրոպայի մէջ կարծես թէ մոլեռանդութեան օրերը կ'վերադառնան, մինչդեռ ասկից քսան, երեսուն տարի առաջ կ'կարծուէր թէ՝ գիտութեան ու լուսաւորութեան շնորհիւ՝ խղճի ազատութիւնը պիտի յարգուի, կրօնը միայն իր նուիրական պաշտօնը պիտի կատարէ, քաղաքական սահմանէն օր ըստ օրէ պիտի հեռանայ,

և ամէն դաւանանքի ժողովուրդներ՝ ազատութեան մէջ՝ միայն սէր և մարդասիրութիւն պիտի քարոզեն իրարու և պիտի եղբայրակցին։ Սակայն եթէ հիմակ չկան այն աստուածաբանական վէճերն որ շատ անգամ սրով ու արիւնով կ'լուծուէին, կայ աւելի դառն ու սոսկալի պայքար մ'որ ժողովրդոց ազատութեան ու երկրագործութեան կ'սպառնայ։ Լուսերի օրերը կ'նորոգուին, կրօնական կիրքերը կ'յուզուին, և այս ամէն շփոթութեանց մէջն պատճառը Հիմարիտ կրօնը չէ այլ կղերականը, մանաւանդ Ֆրանսայի կղերը, որ՝ ըստ սարապայից՝ յայտնի կամ անյայտ կ'գործէ և երբեմն կրօնը սեաւեռեան գործիք, երբեմն պետութիւնը կրօնին գործիք կ'գարձնէ և ժողովրդոց խղճին ու հանգիստը կ'վրդովէ։ Այժմ Եւրոպա երկու բանակ կայ որ իրարու դէմ կ'մաքառին զրչուկ պաշտօնական վճիռներով, կրօնի համար։ Բրուսիա բոլոր ճիգը կ'թափէ որպէս զի պապական կղերին ըմբոստ շարժումները զսպէ, Իտալիա՝ Գերմանիոյ օրինակին հետեւելով կ'ջանայ իր կղերին ոյժը կոտրել, մինչդեռ Ֆրանսա՝ այնպիսի աստուածաբանական խնդիրներ կ'յուզէ, այնպէս ջերմ ախոյեան կը կանգնի պապականութեան քաղաքական իշխանութեան՝ որ մեռած հիմնարկութիւն մը կ'կարծուէր, որ մարդուս անհնարին զոհմանք կ'պահանջէ։ Ամէն խնդրէ վեր է Ֆրանսայի համար այս կրօնական խնդիրը, որ լիստ ծանր ու սպառնական երեւոյթ մը կ'առնու այս երկրին սահմանադրական հիմնարկութեանց դէմ։ Բայց միթէ Ֆրանսայի քաղաքագէտներն իրենց հոգւոյն փրկութեան համար այդչափ կ'բորբոքին թէ ոչ սահմանադրութեան համար։ Ո՛չ, կրօնն իբրև գործիք կ'նկատեն, և շատերը կրօնական անտարբերութեանչեմին աստիճանը հասած են։ Շատ առեն չկայ որ Օրինաւորական ու Պօնապարդեան կուսակցութիւններն եկեղեցին իրենց նպատակին յաջողութեան համար իբրև գործիք ձեռք առնին, այսօր եկեղեցին կամ կղերը նոյն կուսակցութիւնները կը գործածէ իրեն խորհուրդներն՝ ի գործ դնելու համար։ Այս վտանգը տեսնելով Պ. Կանսէդա սքանչելի առնախօսութիւն մը արձակեց ազգային ժողովին մէջ՝ և Ֆրանսայի պատմող կղերին յիշեցուց իր պարտաւորութիւնները։ Ինչպէս որ անկլիական թերթ մը կ'ըսէ՝ մինչև յարդ բռնած հաշտարար ընթացքը թողուց, և ուրիշ միջին ճամբայ մը չէր կրնար բռնել։ Բաւական հեռատես քաղաքագէտ մ'էր հասկընալու որ հանրապետութեան

զգուշն համար աւելի օգտակար էր կղերին սիրտը շահիլ քան թէ զայրացընել։ Քաջ գիտէ որ՝ եթէ հանրապետութիւնը Փրանսայի մէջ հաստատ հիմմը պիտի ձգէ, պէտք է որ ազգին մեծ մասին հաւանութեան վրայ կայանայ։ Մինչև այսօր իր նպատակն էր ժողովրդեան ամէն դասերուն հաճելի ընել կառավարութեան ձևը, որու շնորհիւ պիտի զօրանայ Փրանսան, և եթէ կղերն ալ շահէր, իր յաջողութիւնն անվրէպ պիտի լինէր։ Բայց Պ. Կանպէդա դիտեց որ այս միութիւնն անկարելի է՝ եկեղեցւոյ և հանրապետական կուսակցութեան մէջ տիրած բաժանման պատճառաւ։ Փրանսայի արդի եկեղեցին և արդի հանրավարութիւնն իրարու դէմ անհաշտ առնչութիւն կ'տածեն։ Իրենց մէջ այնպիսի անդունդ մը կայ որու վրայ կամուրջ մը չէր կրնար ձգել Կանպէդա իր բոլոր ճարպատրաստութեամբը։ Եթէ իրեն այն կամուրջն անցնէր, հետևորդ մը չպիտի ունենար և արմատական պարագլուխ մ'առանց արմատական կուսակցութեան անարժան ուրացող մը պիտի լինէր։ Երկու կողմէն հաշտարար միջին ճամբայ մը պիտի մերժէին, վասն զի երկու կողմէն կատարեալ հնազանդութիւն կ'պահանջէին։ Հանրավարութիւնը կ'փաքաքի որ կղերականութիւնը վերնայ, այս ալ կ'ուզէ որ հանրավարութիւնը հպատակի իրեն ու ապաշխարէ։ Այսպիսի պարագայի մէջ հանրամարական պարագլխի մը բունելիք ճամբան յայտնի է, և Պ. Կանպէդա զայն բունեց։ Նըվէրի եպիսկոպոսին դիրն առ Մաք Մահօն նախագահն մեծ շշուկ հանեց, մանաւանդ երբ պաշտօնէութիւնն անոր յանդիմանութիւն ուղղեց։ Այս եպիսկոպոսը կ'կարծէ թէ միջին դարու մէջ կ'ապրի և ինչպէս երբեմն պատերը լիպտաւորներու հրահանգ կ'ուղղէին, նա ևս Փրանսայի նախագահին ուղեց։ Կ'պատգամի նա որ Խաչիկ խնամու կ'վարուի Ս. Պապին դէմ, որու վճռական անտանելի կ'նկարագրէ, թէ Ս. Պապին իշխանութիւնն աւելի կարևոր է Փրանսայի համար քան թէ Անգլիոյ հետ լինելիք առևտրական գաշինքը, թէ՝ որչափ որ նախագահն այս միջոցին չկրնար բան մ'ընել Ս. Պապին համար, սակայն կրնայ գոնէ յայտնել Խաչիկոյ թէ Փրանսա չկրնար հանդուրժել որ Հռոմ Խաչիկոյ մայրաքաղաքը լինի, և թէ Ս. Լուսաւիկի և Շարլմանի Փրանսան իտալականցեալ Հռոմի հետ գործ չունին . . . Ահա այսպէս կ'խօսի Փրանսայի եպիսկոպոս մը, և ցոյց կ'տայ թէ կղերին ոգին . . .

ԼՄ ՄԱՐՍԵՅԵԶ

Ս. Մարկոյ նախորդ թիւին մէջ այս նշանաւոր երկին մէկ դրքոյկաւ թարգմանութիւնը հրատարակելու առթիւ՝ փափաք յայտներ էինք որ նոյնն աշխարհիկ լեզուով թարգմանուած լինէր, որպէս զի ժողովուրդը հասկընար։ Մեր ըզգնիւ բաւեկամ՝ Մեծ. Մ. Նուսպարեան այս մեր փափաքը կատարած լինելով այս անգամ կը հրատարակենք Լա Մարսէյեզի աշխարհիկ ոճով թարգմանութիւնը, այնքան աւելի յօժարութեամբ որքան որ անոր մէջ յիշեալ հայրենասիրական երկին վրայ նայուածքն ընդհանուր կերպով շատ աւելի ճշտութեամբ պահուած է՝ և հետևաբար հայերէն երգելն ալ աւելի դիւրին լինելէ զատ՝ յանդերուն ֆրանսերէնի հետ համաձև կերպ մը ստուած է անոր, որ աւելի հարազատ ճշդութիւն մը կ'յայտնէ։*

Մեր արդի աշխարհիկ մաքուր ու կոկիկ լեզուն, ընդհանրապէս ժողովրդեան խօսած և դրագէտներու գործածած լեզուն բաւել կ'ուզենք, անկանոն և ազատ կ'անուանեն։ Արդեօք ընթերցողն անկանոն, ազատ և հետևապէս ամէն անուշութենէ զուրկ պիտի գտնէ հետևեալ թարգմանութիւնը, ոչ՝ ինչպէս ըսինք՝ բնագրին վանկերու չափ հաւատարմութեամբ պահելով և յանգերու մասին ալ ճիշտ անոր ձևին հետևելով հանդերձ՝ խմաստներէն պրեթէ ոչ մին զոհած է, որ ոչ միայն թարգմանչին պատիւ կ'ընէ, այլ նաև աշխարհիկ լեզուի ճոխ ու ճկուն յատկութեան, զոր կ'ուզեն ուրանալ։

*Արշալոյս Արարատեան՝ Մարսէյեզի նախորդ թարգմանութեան գրաքառ հանգամանքին ղեկավարուած՝ բնագրին վանկերու նոյնութիւնն ամենայն ճշտութեամբ պահուած կ'գտնէ անոր մէջ, որ սխալ է, ինչպէս որ ուշադիր քաղաքագրութեամբ մը կրնայ ինքնին հաստատել։ Սխալ է նաև իր այն կարծիքը՝ ըստ Մարսէյեզի ֆրանսերէն երգը նոյնայանգ եղած չլինի այլ անոյանգ, ինչպէս որ կրնայ պատկանել, երկ ուշի, հայերէնի փոխադրութեամբ մը հաստատել։ Այս ալ սխալ կրնայ դիտուիլ նաև որ ամենայն ճշտութեամբ եղած թարգմանութենէ մ'ամբողջ պարբերութիւն մ'ալ կ'պակսի . . .։

Օ՛ն, հայրենեաց արի զաւակք,
Փառաց օրը Հասած է մեզ.
Գոռ բռնուխեան ահա դրօշակ
Մեզ դէմ կանգնած է սիդապէս։
Դաշտերուն մէջ կը լսէք ձայն
Զօրականաց բիրտ և վայրագ.
Ձեր բազկաց մէջ մորխել կու գան
Ձեր ամուսինքն և ձեր զաւակք։

Օ՛ն, ի զէն, ով եղբարք,
Կազմեցէք ձեր դունդեր.
Յառաջ, յառաջ. մի պիղծ արիւն
Թող լուայ ձեր դաշտեր։

Ա՛յդ հրոս դերեաց, այդ մանուիչներ,
Ա՛յդ վատ արքայք ի՛նչ միտք ունին.
Որու համար հաստ շղթաներ
Վաղուց հետէ կը պատրաստուին։
Մեզ, ով Փրանսեացնք . . . . . ։ Ի՛նչ նախատինք։
Ի՛նչ յոյզ զայրոյթ ղողալ սիրտք ենք։
Նոքա կ՛ուզեն որ մատնուինք
Հին դերուխեան, և կ՛ապասեն։

Օ՛ն, ի զէն, ով եղբարք, և այլն։

Ի՛նչ, հրոսակներ ետարական
Մեր հայրենեաց պիտ՝ ըլլան տէր.
Ի՛նչ, այդ վաշտեր անարդ, վարձկան
Պիտ՝ տապալեն մեր կորիճներ։
Մեծըղ Աստուած, սորուկ ձեռքեր
Մեր ճակատներն ծռեն պիտի,
Եւ սինլքոր բռնապետներ
Հանդիսանան տէր Փրանսայի։

Օ՛ն, ի զէն, ով եղբարք, և այլն։

Վախցէք ժանտեր, դա՛ք, դրուժաններ։
Կուսակրօնեանց, ո՛հ, նախատին.
Վախցէք, մատնիչ ձեր խորհուրդներ
Հուսկ պատիժնին պիտ՝ ընդունին.
Չի ամեն մարդ ձեզ դէմ զինուոր։
Եւ թէ իյնան մեր դիւցազներ՝
Երկիր իսկոյն կ՝արտադրէ նոր,
Ձեզ դէմ կռուիլ միշտ անվեհեր։

Օ՛ն, ի զէն, ով եղբարք, և այլն։

Ֆրանսեա՛նք, իբրև վհկանձ կռուող
Զարկէք հարուած կամ խնայեցէք.
Գո՛նթ ունեցէք ձեզ դէմ զինուող
Տկարհոգի զօհերուն հէք։
Այլ արիանուագ այն հրէշներ,
Այլ Պասլեէի ընկերներ ժանտ,
Բռլոր անգութ այն վագրներ՝
Որք իրենց մօր պատուէն արգանդ,

Օ՛ն, ի զէն, ով եղբարք, և այլն։

Սէր հայրենեայ նուիրական,
Մեր վրիժառու բաղձայ օգնէ,
Աղատութի՛ւն մեզ սիրական,
Պաշտպաններուդ կոզմէն կռուէ.
Ուժգին ձայնով յաղթութի՛ւն ձոզ
Վաղէ մինչէ դրօշներուդ տակ,
Եւ ոգեսպառ գաղա՛ձ ոսոխ
Ցեսնէ մեր ժառ՛ք, քու յաղթանակ։

Օ՛ն, ի զէն, ով եղբարք, և այլն։

Թարգմանեց

Մ. ՆՈՒՊԱՐԵԱՆ։

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ահա պատերազմ սկսաւ, և ով կրնայ դուշակել Թէ ինչ պիտի վերջանայ և ինչ արդիւնք պիտի ունենայ։ Դարուս ամենէն սոսկեղ ու աւերիչ կռիւը պիտի լինի այս, կ'լսէ Թայմզ լրագիրը, վասն զի կրօնական կերպարանք մ'առած է, և երկու կողմէն հին ցեղական ոխերը ու կրօնամոլութիւնը, դիտմամբ հնարած հրազեններուն միանալով՝ սոսկալի երևոյթ մը պիտի տան այս պատերազմին։ Ի՛նչ մեծ պատասխանատուութիւն կ'ծնայ այն դահակալներու գլխուն վրայ որ մարդկային ամենէն ահարկու կրից Թափը կ'գրգռեն և ժողովրդոց աղէտից դարման բերելու պատրուակաւ բիւրասպատիկ աղէտ ու թշուառութիւն պիտի պատճառեն։ Ի՛նչ արդիւնք ունեցան ուրեմն երկամեայ բանակցութիւններ խաղաղութիւնն անվրդով պահելու, ոչինչ, վասն զի առջի օրէն այն տերութիւնն որ ամենէն աւելի հոգ տանիլ կ'կեղծէ արևելեան ժողովրդոց վիճակին, որոշած էր պատերազմն և այսօր զայն կ'հրատարակէ։ Եւ ի՛նչ է ասոր պատճառը։ Չարն ու կործանաբեր իրը Թէ կ'բացատրեն, միւն իր յայտագրով, միւսն իր շրջաբերականով, որ՝ Խրիմի պատերազմէն ետք խմբագրուած՝ այսօր երևան կ'ելլնեն։ Ռուսիա՝ Թուրքիոյ քրիստոնէից կամաց հակառակ՝ քրիստոնէից ախոյեան կ'կանգնի, բայց որ իրաւամբ չպիտանիք։ Եթէ պատերազմ անհրաժեշտ էր, Ռուսիա իրաւունք ունէր հրատարակելու, միթէ քրիստոնէից վիճակէն զատ՝ ուրիշ շարժառիթ մը չունի՞. ահա այս կէտերը չեն բացատրեր անոր գահակալը՝ որ շարունակ խաղաղութեան կուսակից կ'հռչակուէր, և իր դիւանապետը՝ որ Եւրոպայի դերը խաղալու փափաք ունի։ Իրաւ է որ երկուքն ալ կ'յայտնեն Թէ Թուրքիա չուզեց անսալ եւրոպական տէրութեանց խորհուրդներուն, Թէ դաշնադիրն Եւրոպայի միացեալ կամաց վերջին յայտարարութիւնն էր, և այլն։ Ենթադրելով որ այսպէս է, ով կարդեց Ռուսիան անոր դործադիր։ Միթէ Ռուսիա ամէն միջոցներն ի դործ դրաւ եւրոպական տէ-

քութեանց թագուն խնամակալութեան պաշտօնը Թուրքիոյ ընդու-
նել տալու։ Ընդ հակառակն՝ ամէն միջոց գործածեց անոր կաս-
կածները զգոնելու՝ երբ մանաւանդ յայտնապէս Սերվիոյ օգնեց։
Զարը կ'իյնէ Քրէմլինի մէջ ըսած նշանաւոր խօսքը, և կ'յայտնէ
թէ զայն գործադրելու ժամը հասեր է, բայց կ'մտնայ տեղյը-
նելու, կ'ըսէ դարձեալ Թայմ, որ այս սպառնալիքը խաղաղու-
նը պահելու արգելք եղաւ։ Իրօք տեսակ մը պատերազմի յայտա-
րարութիւն էր այս խօսքը, որու վրայ Ռուսիա սկսաւ իր բանակ-
ները շարժման մէջ դնել, և արդէն Թուրքիոյ բահմանադրութիւնը
կ'զգուշացնէին, երբ դեսպանախորհուրդը խաղաղութեան միջոցնե-
րուն վրայ կ'խորհրդակցէր։ Ընդ այս ամէն սպառնալից ցոյցերը
չէին կարող խաղաղութիւնն ապահովել. հետևապէս բոլորը բանա-
կցութիւններն այս նպատակին համար՝ կեղծիք էին։ Իսկ Կոր-
չաքօֆ իշխանը դաշնագրին վրայ յենելով՝ կ'ուզէ արդարացնել
պատերազմի հրատարակութիւնը Թուրքիոյ դէմ և պատասխանա-
տուութենէ ազատիլ։ Բայց դաշնագիրը կ'յայտարարէր որ՝ եթէ
Թուրքիա մերժէ անոր տրամադրութեանց հետևելու, միւս տէ-
րութիւնները վերստին պիտի խորհրդածէին խմբովին թէ ինչ մի-
ջոցներ պիտի բանեցընէին։ Ռուսիա՝ առանց խորհուրդ հարցընե-
լու՝ ասպարէզ նետուելուն՝ Եւրոպայի կողմէն խօսելու և գործելու
իրաւունքը կորուսած կ'սեպուի։ Նոյնպէս չյայտներ, ինչպէս որ
Լիվատիա յայտարարեր էր կայսրը, թէ աշխարհակալութեան աչք
չունի, և այս լուրթիւնն ալ թիթ կ'տայ մտածելու որ պարզապէս
մարդասիրութեան ոգւով չշարժիր։ Եւ ի՞նչ մարդասիրութիւն է
այն որ Թուրքիոյ քրիստոնէից վրայ տարածելու համար խաչա-
կրութիւն կ'քարոզէ, և Լեհաստանի մէջ քրիստոնեաներ կ'հալա-
ծէ ու կրօնափոխութեան կ'բռնադատէ, ինչպէս որ Անկլիա
հրատարակուած պաշտօնական թերթերը կ'հաստատեն։ Անշուշտ
Թուրքիա վերանորոգութիւններու պէտք ունի, կարելի չէ ըսել թէ
ամէն տեսակ դիզծութիւնէ ազատ է, որ թէրթութիւնն աղէտալի
վիճակի մը հասուցին, բայց չենք կրնար նաև ուրանալ որ Բ.
Դուռն այս վարչային անկարգութենէն վերջ տալու հաստատ միտ-
քը դրած է, և նորահաստատ Սահմանադրութիւնը՝ որ վեհ,
Սուլթանին արդարասէր կամոյ յայտարարութիւնն է, հետզհետէ
պիտի Թուրքիոյ վերաշինութեան օգնէր։ Սակայն Ռուսիա՝ որ
ջնջծաձայն կ'հրատարակէ թէ նպատակն է քրիստոնէից բարօրու-

թիւնն ապահովել, լռելեայն նոյն բարօրութեան հակառակ կը վարուէր միշտ, և կ'դողար որ չլինի թէ հիւանդը մեռչը կազդուրի: Ներկայ քաղաքականութեան մէջ՝ չէ թէ արգարութիւնը, մարդասիրութիւնն ու ազատասիրութիւնը՝ այլ զօրաւորին կամքն է օրէնքը . . . :

*
* *

Ամսոյս 12ին Ռուսիոյ և Թուրքիոյ մէջ պատերազմ կ'հրատարակուի: Արդէն Բ. Դուռն Գարատաղի հետ չկրնալով համաձայնիլ հաշտութեան պայմաններուն վրայ՝ բանակցութիւնները դադրեցուցեր էր: Իսկ Փարիզի դաշնադրութեան մէկ ուրամադրութեան վրայ յենլով՝ Բ. Դուռն կ'բողոքէ Ռուսիոյ դէմ՝ միւս տէրութեանց, և անոնց միջնորդութիւնը կ'խնդրէ: Առհասարակ բոլոր տէրութիւնները չէզոքութիւն պահելու կ'որոշեն: Երկու կողմէն բանակները կ'շարժին թէ Դանուբի կողմերը և թէ Կարսի, և օսմանցիք պահպանողական դիրք մը կ'բռնեն Ռուսիոյ դէմ, որ կ'սկսի յարձակիլ: Լորտ Տէրպի կ'պատասխանէ Կորչաքօֆի իշնին շրջաբերականին և այս պատերազմին բոլոր պատասխանատուութիւնը Ռուսիոյ վրայ կ'թողուլ, մերժելով միացեալ տէրութեանց և մասնաւորապէս Անկլիոյ շահերուն համար պատերազմելու մասին ըրած յայտարարութիւնը: Ռումանիա բացէ ի բաց ռուսական զօրաց ձեռնտու կ'պահուի, թէև առ երեսս Թուրքիոյ բարեկամ կ'ձևանայ: Դեռ մեծ ձակատամարտ մը տեղի չունեցաւ . . . : Գերմանիա նոյն լռութիւնն ու անտարբերութիւնը կը ցուցընէ քաղաքական այս ծանրակշիռ պարագաներուն մէջ, մինչդեռ Աւստրիա՝ գաղտնի կ'համաձայնի, կ'ըսեն, Անկլիոյ հետ, որ պատերազմական պատրաստութիւններ կ'տեսնէ, որպէս զի գործեն, եթէ Ռուսիոյ բանակները Ս. Պօլսոյ կ'սպառնան: Պիսմարկ իշխանին հրաժարականի խնդիրը բաւական աղմուկ հանեց: Կայսեր թախանձանաց վրայ՝ ըստ երևոյթին՝ հրաժարականն ետ կ'առնու և միայն երկարատև արձակուրդ մը կ'ստանայ: Գրեթէ արևելեան խնդրոյն չափ ուշադրութիւն կ'դրաւէ Իտալիոյ և Ֆրանսայի մէջ ծագած անդրալեռնականաց յուզմունքը, որ հետզհետէ բոլոր կաթոլիկ երկիրները կ'տարածուի, բարձրադոյն

հրամանի մը համեմատ։ Իտալիա՝ կղերական դասուն իրաւասութիւնը լոկ կրօնական սահմանի մէջ պահելու համար՝ օրէնք հաստատեց։ Այս օրէնքը բոլոր կղերը զայրացուց և Փրանսայի մէջ մեծ փոթորիկ հանեց։ Վերստին Ս. Պապին համար բողոքները կ'սկսին. կրօնական յանձնաժողովները, ընկերութիւնները կ'զրգռին և Իտալիոյ դէմ չանիներ կ'արձակեն։ Փրանսայի կղերական թերթերը ու հին կռսակցութիւններ առիթ կ'գտնեն միամիտ ժողովուրդը յուզելու ի նպաստ Պապին բողոքագրեր ստորագրել տալու որ կառավարութեան մատուցանեն։ Ամէն անդամ որ քաղաքական մեծ ու ծանր դէպք մը կ'պատահի՝ կաթոլիկ կղերն այս շփոթութենէ օգուտ քաղելու կ'նկրտի որպէս զի իր նպատակին հասնի։ Փրանսայի կառավարութիւնը կ'արգիլէ ըմբոստ դումարումներ և հանրագիրներու ստորագրութիւնը, սակայն աղգային ժողովին մէջ կ'պտնուին երեսփոխաններ որ կղերին կ'աջակցին՝ մի միայն քաղաքական նպատակի համար։ Այս շարժումն կրնայ ծանր ու աղէտալի հետևանք ունենալ։ Անգրաւելեանական յոռի սկզբունքներ՝ որ հասարակապետութեան հաստատութեամբ չնջուած կ'կարծուէին՝ աւելի ուժգնութեամբ երևան կ'ելնեն։ Փրանսայի ձախակողմեան երեսփոխաններն այս փոթորկին առաջն առնելու կ'ձգնին։ Երևելի առեղծաբաններ կ'խօսին և կ'նշանակեն Փրանսայի կղերին խլրտումներն, որ ներքին խաղաղութիւնը կը վտանգեն և կաթոլիկութիւնն առանց միապետութեան չեն կրնար ըմբռնել։ Ազգային ժողովին մէջ պ. Լըպլօն կ'ըսէ. «Կրօնական չէ այս կռսակցութիւնն այլ քաղաքական, որ յանդգն խորհուրդներ և վտանգաւոր ձեռնարկութիւններ ունի։ Արդէն այս կղերական կռսակցութիւնը նախնական դպրոցներն իր ձեռքին տակն ունէր, յաջղեցաւ երկրորդական դպրոցներն ալ գրաւել և մօտ օրերս բարձրագոյն վարժարաններն ալ իր լծին տակ առաւ։ Մեր տղայքն օրըստօրէն կ'առնու, և մինչև մարդկային հասակը կ'տանի։ Եւ ինչ կ'սորվեցընէ. արդի ընկերութեան դէմ ատելութիւն, և հպատակութիւն կառավարութեան մ'որ իրենց հայրենեաց կառավարութիւնը չէ։ Այս նպատակին հասնելու համար կ'այլակերպեն պատմութիւնը, և կոշտ նախապաշարումներով աղցդ միտքը կ'տգղորեն և կ'խանդարեն։ Իբրև սատանայի գործ կ'ցուցընեն մեր օրէնքը, մեր հիմնարկութիւնները, և կ'յորդորեն որ անոնց դէմ մաքառին։ Երբ դպրոցն կ'ելնեն՝ կրօնական ընկե-

թուլեանց մէջ կ'ընդունին իրենց արբուն աշակերտները, և զա-
ծոնք պահելու համար՝ ամէն տեսակ զբօսանք կ'խոստանան, բա-
ւական է որ հրաշքներու նկարագիրներով լեցուն մանր գիրքեր
կարդան: Այս պատանիներն առնելով՝ տեսակ մը բանակ կ'կազ-
մեն, բանակ մ'որ իրենց յարմար դատած ժամանակը պատերազմի
ասպարէզը կ'նետուի: Եւ մի կարծէք թէ այս մասնաւոր վարդան-
կիկ իրողութիւն մ'է, ոչ, կանոնաւոր դրութիւն մ'է, դրու-
թիւն՝ որու շնորհիւ ընկերութեան կէսը միւս կէսին թշնամի կը
դառնայ»: Եւ Պ. Լրպլօն այս խօսքը հաստատելու համար իրա-
ւունքներ մէջ կ'բերէ. կ'յիշէ նամակներ առ Նախադահն, ե-
պիսկոպոսներու աղերսագիրը, Պ. Փրէ պալէլի կոնդակը, և այլն:
Նիմի եպիսկոպոսին մէկ յայտարարութիւնը բայէ ի բայ այսպէս
կ'խօսի. — Հռոմն իր հին սէրերուն դարձուցէք, պապականու-
թեան դարձուցէք յաւիտենական քաղաքը: Այս դատակնռութեան
դէմ կառավարութիւնն ինչ օրինական միջոցներ գործածեց: —
Ցետոյ Պ. Կանպէդա բեմը կ'ելնէ և կ'պոչէ. — Այս տեղւանդի-
րը կրօնի վրայ չէ, այլ քաղաքական կուսակցութեան մը վրայ,
որ կրօնի դիմակը կ'առնու և միամիտ ժողովուրդները կ'խաբէ:
Այս կուսակցութեան ձեռքը կրօնը բռնան մ'է որով պետու-
թեան միջնաբերդը կործանելու կ'ձգտի: Պիերը փոքրամասնու-
թիւն չէ, որ Նըվէրի եպիսկոպոսին պէս կ'մտածէ ու կ'խօսի,
այլ մեծամասնութիւնն մը. քիչ քիչ կաթոլիկ եկեղեցւոյ ազատու-
թիւնը ծաղրեց, և ապա Պօսիւէն իրրև տղայ մը նկատեց . . .
Ս. Պապին կոնդակները Փրանսա կ'մնանն առանց հետեւութեան.
եպիսկոպոսներն իրենց հոգեւոր պաշտօնը թողլով՝ քաղաքապետա-
ներու և շահապներու հետ կ'հաղորդակցին, կամաւորի համալսրան-
ները՝ ի վնաս պետութեան, արտօնագրեր կ'բաշխեն . . . : Այս
միջոցին որ տաղնապալի շշուկներ կ'լսուին ներսն ու դուրսը,
այս անդրալեռնականները կ'յանդգնին առաջարկել մեր արտաքին
գործոց պաշտօնեային՝ որ Իտալիոյ դէմ թշնամական գիրք մը բռնէ,
կղերական դասուն դաւերը պաշտպանէ, վերջապէս խնդրէ Մա-
ժէնդա գքսէն (Մաք—Մահօն) որ Իտալիոյ դէմ պատերազմ հրա-
տարակէ: Այսպիսի պարագայի մը մէջ հարկ է որ Ազգային ժո-
ղովը բաղդէ և ժողովրդեան ու Եւրոպայի յայտարարէ թէ Քա-
թոլիկոսն (կաթոլիկական եկեղեցւոյն վերաբերեալ կրօնական գաշին-
քը) այն օրէնքն է որ պապական աթոռին հետ մեր յարաբերու-

թիւններըլ կ'գծէ . . . վերջապէս քաղաքային ընկերութիւնն ծ րինաւոր ինքնապաշտպանութեան վիճակի մէջ կ'գտնուի, կ'ըսէ Յանպէգա՝ իր խօսքը կնքելով, այն կուսակցութեան դէմ որ կ'ուզէ տիրապետել և օտար երկրէ առած հրամաններու համեմատ կը շարժի : — Այսպէս ահա Փրանսա վերստին մեծ տպնասի մէջ կ'գտնուի. կղերական դասը կ'յաջողի վերջապէս ծիւլ—Սիմոնի պաշտօնէութիւնը ձգել և անոր տեղ Պրօկլիին և իր արբանեակներուն կառավարութեան ղեկը տալ, թէև այս փոփոխութիւնն ալ չկրնար տևել : Եւրոպայի բոլոր անդրալեռնական դասը գինեալ ազատական հիմնարկութեանց դէմ պայքարը յայտնապէս մղելու պատրաստ կ'գտնուին, մինչդեռ հատանական կ'թուի՝ որ եթէ Ռուսիա՝ յաղթանակելով մեծ տէրութեանց շահերուն հակառակ ընթացք մը բռնէ, ընդհանուր պատերազմի ծագի որու հետևանքն կարելի չէ այժմ դուշակել : Այս ծանր պարագայից մէջ՝ հայութիւնը՝ ի հարկէ՝ մեծ ձգնաժամ մը կ'անցընէ, և իր ապագան մութ և տխուր կ'երևի : Մահու և կենաց խնդիր մ'է հայութեան համար արդի պատերազմին ելքը, և եթէ անվնաս անցընէ այս ձգնաժամը՝ հատանական է որ այսուհետև սթափի և իր բոլոր բարոյական և նիւթական կարողութիւնները զարգացընելու փոյթ տանի : Իսկ հիմակ հայութիւնն ուրիշ փափաք չկրնար ունենալ, այլ միայն տեսնել իրաւանց և արդարութեան յաղթանակը, ուրիշ ընթացք մը չկրնար բռնել, այլ միայն աղետային շահուց և հայրենեաց ազատութեան ցոյց տուած ընթացքը, որ նուիրական պարտաւորութիւն մ'է : Արդ՝ ուր կ'գտնուի արդարութեան դասը՝ եթէ ոչ Թուրքիա, որ մեր հայրենիքն է, ուր՝ մեր շահերը, եթէ ոչ այն տեղուր հայութիւնը զարգանալու միջոցներ ունի, առանց կորսուելու : Հայը շատ սեւ ու ողբալի օրեր տեսած է, և տարակոյս չկայ որ իր բարոյական արիութեամբն այս ներկայ նիւթական տառապանաց ալ պիտի տոկայ եթէ աճիւնս քաղաքականութեամբ մ'ինքզինքը թշնամւոյն ձեռքը չմատնէ և իր ապագան մեռելութեան չպատապարտէ . . . :

Խմբագիր—Տնօրէն Ս. ՔԱՄՊՈՒՐԵԱՆ

ԻԲ. ՄԱՐԿԻԶ ֆրանգ. մ
Ճմուրիի մը երազները. Թարգմանեաց 'ի գ. Մ. Մամուրեանէ 1. 40

ՆԻՕԹԻ
Վերջէր. Թարգմանեաց 'ի գ. Մ. Մամուրեանէ 1. 75

ՄՕԼԻԷՐ
Ագահն. Թարգմանեաց 'ի գ. Տ. Ց. Ցէտէեանէ 85
Ակամայ բժիշկ. » » » » » » 70
Սէրը բժիշկ է. » » » » » » 55

Մ. Ա. ՏՐ ՊՕՇԻՆ
Լուի ԺԴ. Թարգ. 'ի գ. Ս. Մերզեանէ 2. 10

Մ. ՄԱՏՈՒՐԻՐԱՆ
Արեւելեան Մամուլ. 5 տարուան ..... 100.
Հանճնօն ընդհանուր պատմութիւն ազգաց. Մաս Ա. 1. 20

Ց. ՌԱՍՏՈՆ
Դատաստէրք. Թարգմանեաց 'ի գ. Մ. Գ. Նուպարեանէ 85

Ց. ՔՒՐԻՐԳԻԱՆՑՕՑ
Մուխթասար Քրիստոնէական վարդապետութիւն 50

Ց. ԱՃԻՄԵԱՆ
Կոմիտասին ցուցակը 35

ՆՇԱՆ ՄԻՐԶԱՅ
Տօրա. Սէրային վէպ մը 3. 50

ՇԻԶԱՆՑՕՆ
Այտն. Թարգմանեաց 'ի գ. Կ. Գ. Շէրիմեանէ 70

ՇՄԱՈՒՐԻՔՆ
Սօն Ապէնսէրաժըն սէր կիւզէշի օյան վոզուանի.
Թարգմանեաց 'ի գ. Գ. Չիլինկիրեանէ 85

ՇԱՆՃԼԻՔՑՒ
Մանկտիք. Թարգմանեաց 'ի գ. Մ. Մամուրեանէ ..... 2.

Ո. Գ. ՐՈՒՆՈՒՏՄԻՐՑԱՆՑ
Միրզայ եւ Աննայ 1. 75

ՍՆՐԳԻՍ ՄԻՐԶԱ
Վիրաւորիս. Անգղիոյ թագուհւոյն Ընշականի Հայ թագաւորներէ սերելը, Հայերէն և Անգղիարէն 2. 40

ՎԻՐՏՕՐ ՀՒԳՕ
Թշուառներ. Թարգ. 'ի գ. Գ. Չիլինկիրեանէ, 10 հատոր ... 31.
Նօոր—Տամ Բարիզի. » » » Մ. Նուպարեանէ 3 » ... 7. 75
Անճելօ 85
Լուքրեցիա Պօրճիա 85

ՎՕԼԴԻՐ
Միրրօ—Մեղան, Ժանօ եւ Ջօլին, ձեմմակ ու Սեւ.
Թարգմանեաց 'ի գ. Մ. Մամուրեանէ 85

ՎՕԼՖԻ ՍՏՕՔ
Իվանօէ. Թարգմանեաց 'ի գ. Մ. Մամուրեանէ, 3 հատոր 6. 25

ՎՐՈՑ
Հայկական նամականի 2. 65

Օ. ՃԻՕՒՃԻ
Աղբատ երիտասարդի մը վէպը. Թարգմանեաց 'ի գ. Գ. Մաբեանէ. 1. 75
Պ. տը Պամօր Թարգմանեաց 'ի գ. Գ. Չիլինկիրեանէ, 2 հատոր ..... 3.

Տ. Ց. ՑԻՑԻԱՆՈՒՆ
Այրբենարան. Դիւրուսոյց ոճով 25
Արիին Արարատեան. Հանդէս բանասիրական, ազգային, տնտեսական, վիճակահ և այլն, երկոտասնեակ տարուանէ ի վեր հրատարակուած ..... 4.
Քննիերցարան. Պատկերազարդ, Բ. տպագրութիւն 1. 40
Քերականութիւն Հայերէն լեզուի. (Ա. և Բ. մասն) ..... 2.
Օսմանեան պատմութիւն 2. 60

ՔՐԻՍՏՕՓՕՐ ԵՄԻՆ
Ագնէս. Թարգմանեաց յօրինուդ Լիւսի Գալատանեանէ 1. 25
Ժէնըվիէվ. » 'ի գ. Տ. Ց. Ցէտէեանէ, գ. տպագրութիւն .. 85

ՔԱՐԼՕ ԿՕԼՑՕՆԻ
Ճամպայի առաքինութիւնք. Թարգմանեաց 'ի գ. Գ. Գալֆայեանէ. 1. 25

ՓԼՈՐԻՆԱՆԴ ԵՄԻԴԻՈ — Ֆրանկ. Ս

Դէորգ Ուաշինգթն· Թարգմանեալ 'ի Պ· Փ· Վարդանեանէ 85

Ք. ԴԱՒԼ' ՕՆԴԱՐՕ

Ճերմակ վարդը· Թարգմանեալ 'ի Պ Ե· Մ· Ս·է 1. 40

ՋԱՆԱՋԱՆ ԳՐԵԱՆՔ

Աղօթագիրք· Հասարակ կազմ 1. 25
» կէսակաշի 1. 60
» Ոսկեզօծ 3. 50
» » և ֆերաշապատ ..... 5.
» Արծաթազօծեալ և ոսկեզօծեալ շրջանակօք 8. 75
» Փղոսկրեայ ..... 23.

Անգեղա Դանիելի· Թարգմանեալ 'ի Պ· Տ· Ճ· Տէտէեանէ 25
Ապաստանարան սիրոյ· » » » Ճ· Եղեկեանէ 35
Այբբենարան—ընծայարան Գաղղիարէն 25
Դիրք խօսակցութեան Ճանկերէն եւ Հայերէն 70
Դրախտահարս· Գրեաց Պ· Ճ· Աշճեանն 50
Եղիշէ 1. 40
Երկասիրութիւնք երկուց ընկերակցաց· Ի Պ· Թ· Պարսէղեանեանէ և 'ի Պ· Ն· Միրզայեանէ ..... 1.
Լէօ կամ Աւիթն ծխողի մը սէրը· Թարգ· 'ի Պ· Դ· Կ· Տիլսէրեանէ. 1. 40
Լը Պարպուլիէ· Թարգմանեալ 'ի Պ Տ· Փարաջաշեանէ 70
Նիւիվէրի ճամբորդութիւն· Թարգմանեալ 'ի Պ· Ե· տէր Գաւսպարեանէ 3. 50
Հազար եւ մէկ գիշերներ· » » » » Ճ· Տէտէեանէ ..... 4.
Հազար ու մէկ գիշերներ· » » » Ե· Մամուրեանէ, 6 հատ. 16.
Հասկաքաղ աղջիկը· Բ· տպագր· » » » Հ· Ճ· Տէտէեանէ 20
Հեգարան· Պատկերազարդ, Գ· տպագրութիւն 30
Հերքումն կարծեաց· Ս· Պետրոսի Հռոմ երթալը Ս· Գրոց խօսքերով կը հերքէ, Բ· տպագրութիւն 20
Հռոմայ արարողութիւնք 20
Ճօնսընի Հռասէլաս· Թարգմանեալ 'ի Պ· Ա·Դ· Ճ· Տէտէեանէ 1. 40
Մանր ուսմունք Քրիստոնէական հաւատոյ 70
Մանր վէպեր ու դասեր մանր տղոց համար. Քաղուածք 'ի Մ Մամուրեանէ 1. 50
Մարդ· Թարգմանեալ 'ի Պ· Դ· Պուպլիէ 45
Մուսայր Ս· Մեսրոպեան վարժարանի· Զմիւռնիոյ Մեսրոպեան վարժարանի աշակերտաց արդիւնքէն եղող տաղաչափութիւնք և ճառք
Ա· տետրակ 70
Բ· » 85
Նասրէտտին խօճայ· » » » Հ· Ճ· Տէտէեանէ, Բ· տպագր· 35
Նարեկ· Խոշորագիր և պատկերազարդ, Բ· տպագրութիւն 3. 50
» » » » ոսկեզօծ ..... 5.
Ծայտեայ խաչը· Թարգմանեալ 'ի Պ· Մ· Ճարութիւնեանէ 40

ՔԱՄՊԼՈՑ ՏԱՊ

ԺՕՋԵՆՔ ՊԱՆԱՍԱՐՕ, Հատոր եօթներորդ եւ ութերորդ
ՀԱՄԱՌՕՏ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱԶԳԱՑ (դասագիրք) Մասն Բ.
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ· ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՐԿՈՏԱՍԱՆ ԿԵՍԱՐԱՑ
ՄԱՐԻՕՆ ՏԷ ԼՕՐԻ ԽՈՍՏՈՎԱՆԱՆՔԸ Հատոր երկրորդ
ԽՈՐՀՐԴ ԱՒՈՐ ԿՂԶԻ
ՈՐԻՆԱԼԻ ՄԱՐՔԻԶՈՒՀԻՆ Հատոր երկրորդ
ՋԱՒԱՆ Ե ՓՇՈՆԱԿ Ա·
ԹԵՍԱՒՐՈՍ
ԱՆԿԼԻԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՆԻ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

ՄԱՄՈՒԼ

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍԵԱՅ

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1877

ԱՊՐԻԼ !

ՊԱՏՐՈՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԳԵՐՄԱՆԱՑԻ ՄԸ ԿԱՐԾԻՔՆ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՎՐԱՑ
ԾԱՑՐԱԳՈՑՆ ՏԱՐԻՔ — ԾԵՐՈՒԹԻՒՆ
ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ՏՐԱՄԱԲՕՍՈՒԹԻՒՆ
ՖՐԱՆՍԱ ԵՒ ԿՐՕՆ
ԼԱ ՄԵՐՍԷՑԵԷԶ
ՓԱՂԱՔԱԿԱՆ

ՀԱՄԻՒՐՆԻԷ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՂԲԱՐՑ ՏԷՏԷԵԱՆ

LIBRARY